

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЦЕНТРАЛЬНОУКРАЇНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ВИННИЧЕНКА**

ЗБІРНИК МАТЕРІАЛІВ

студентської науково-практичної конференції:

**«Державотворчі, культурологічні, соціальні
процеси в країнах Європи та Азії в епоху
Античності, Середньовіччя та Модерний час»**

20 травня 2021 року

Випуск 14

Кропивницький – 2021

УДК 94 (100) (082)

З-41

Збірник матеріалів студентської науково-практичної конференції: «Державотворчі, культурологічні, соціальні процеси в країнах Європи та Азії в епоху Античності, Середньовіччя та Модерний час». 20 травня 2021 року. Випуск 14. Кропивницький: ПОЛІМЕД-Сервіс, 2021. 54 с.

Відповідальний за випуск:

Марченко О.М., кандидат історичних наук, доцент.

Рекомендовано до друку на засіданні
кафедри всесвітньої історії
протокол № 9 від 26 травня 2021 р.

ЗМІСТ

Вступ.....	4
Сенатський та коміціальний «суверенітет» і його відображення в історіографії <i>Роман Білоруський</i>	5
Поєднання християнської релігійності і пізньоантичних архаїчних рис у повсякденному житті та культурі Візантійського суспільства <i>Сергій Радюв</i>	11
Японський сад як пам'ятка природи <i>Олена Диліурман</i>	19
Особливості костюму європейського Середньовіччя <i>Георгій Таровик</i>	26
Сімейні обряди та родинні звичаї в Османській імперії в XIII–XVI ст. <i>Карина Шаповалова</i>	35
Консерватизм і свобода. Розвиток ідеологічної думки у процесі історії <i>Павло Матійко</i>	41
Розвиток поштової справи на теренах Московської держави в XIV–XVII століттях <i>Владислав Жабко</i>	48

ВСТУП

Матеріали, зібрані в збірнику, є результатом виступів студентів факультету історії та права на студентській науково-практичній конференції за темою: «Державотворчі, культурологічні, соціальні процеси в країнах Європи та Азії в епоху Античності, Середньовіччя та Модерний час», яка була проведена 20 травня 2021 року.

Студентські повідомлення стали підсумком науково-дослідної, творчої діяльності проблемної групи «Проблеми державотворення, культурогенезу та повсякденного життя народів світу в епоху Середньовіччя та Нового часу», керівник доцент, кандидат історичних наук О.М. Марченко у 2020–2021 навчальному році.

Студенти працювали над питаннями політичної, соціально-економічної, культурної, світоглядної, повсякденної історії країн Європи, Азії епохи Середньовіччя та Нового й Новітнього часу, досліджували історіографію певних проблем, наприклад, сенатського та коміціального «суверенітету», взаємовідносин консервативних ідей та проблеми свободи, з'ясовували вплив християнської релігії на повсякденне життя та культуру Візантійського суспільства, розбирали вплив релігії, природи на японську культуру у формі садово-паркового мистецтва, характеризували етапи розвитку європейського костюму в XII–XIV ст., вивчали особливості сімейних обрядів та родинних звичаїв в Османській імперії в XIII–XVI ст., розглядали становлення та еволюцію поштової служби в Московії та інше.

Дослідження студентів ґрунтуються на використанні різного типу історичних джерел (архівні матеріали, мемуари, філософські, культурологічні твори, законодавчі акти та інше), опрацюванні наукової, науково-популярної літератури вітчизняних та зарубіжних авторів. Свої доробки студенти висвітлювали на засіданнях проблемної групи «Проблеми державотворення, культурогенезу та повсякденного життя народів світу в епоху Середньовіччя та Нового часу», виступали з повідомленнями на семінарських заняттях тощо. Підсумком студентських історичних пошуків стало написання курсових робіт та магістерських досліджень.

Збірник матеріалів студентської науково-практичної конференції за темою: «Державотворчі, культурологічні, соціальні процеси в країнах Європи та Азії в епоху Античності, Середньовіччя та Модерний час», опублікований кафедрою всесвітньої історії факультету історії та права під назвою «Актуальні питання всесвітньої історії».

Матеріали студентської конференції будуть корисними для учнів середньої та старшої загальноосвітньої школи, бакалаврів, магістрів, які здобувають освіту на гуманітарних факультетах закладів вищої освіти, а також для всіх, хто цікавиться історією, етнологією, культурою, повсякденністю народів світу в епоху Античності, Середньовіччя та Модерний час.

СЕНАТСЬКИЙ ТА КОМІЦІАЛЬНИЙ «СУВЕРЕНІТЕТ» І ЙОГО ВІДОБРАЖЕННЯ В ІСТОРІОГРАФІЇ

Білоруський Роман

(студент групи ІІІІБІІ факультету історії та права)

Науковий керівник – кандидат історичних наук, доцент О.М Марченко

Актуальність проблеми. Демократія та республіка як функціональні форми державного устрою сягають своїм коріннями ще в часи Античності, коли й зародився подібний тип державного та суспільного управління. Зазвичай сучасна демократія виглядає по іншому, проте глибинні процеси, що відбувалися в античні часи та в середовищі давніх «демократій» є співзвучні із сучасністю. Питання перебування демократії між охлократією та олігархією актуальне й нині. Саме тому ця тематика не лише розкриває наукову проблематику, але й допомагає визначити напрямлення розвитку сучасних демократичних режимів чи їхніх аналогів.

Стан наукового розроблення теми. Питання давньоримської демократії – олігархії та відповідно його розгляд в історіографії у своїй діяльності розкривали низка істориків. Зокрема, власне питанням державного устрою Римської республіки присвятив свої роботи В.В. Дементьєва [1, 2]. Єгоров А.Б. у своїх працях розкриває не лише роль народних зборів, але й саме поняття давньоримської демократії та погляд на цю тематику з боку різних дослідників [3, 4, 5]. Доволі чіткий огляд історіографії питання зроблено в статтях А.Л. Смишляєва [9, 10].

Метою статті є з'ясування співвідношення сенату та коміцій у системі давньоримської демократії та розгляд цього питання в історіографії.

Виклад основного матеріалу. Розглядаючи цю тему, варто коротко розкрити функціональну роль народних зборів та сенату в системі влади Римської республіки. Уже в період республіки остаточно склалася система коміцій, і станом на кінець II ст. до н.е. вона виглядала так:

1. Куріатні коміції, які остаточно позбулися більшості функцій. За ними залишилася лише релігійна юрисдикція, вузькопатриціанські питання [4, с. 68], а також прийняття так званого *lex curiata de imperio* (куріатний закон про імперій) [4, с. 68]. Є думка (Кл. Міпуле), що саме цей вид коміцій, а не сенат, займався затвердженням рішень інших коміцій – «patres» [4, с. 68–69].

2. Центуріатні коміції – залишалися основним різновидом народних зборів. Цензова система, яка забезпечувала панування першого класу з перевагою того в центуріях, була реорганізована в середині III ст. до н.е., що знівельовало перевагу першого класу [6, с. 261–262], а введена система таємного голосування суто теоретично зменшила можливість тиску на збори [15, с. 73]. Збори скликалися магістратом у спеціальні дні, причому питання виносилося в конкретизованій формі [4, с. 69]. Така форма вимагала від коміцій лише ухвалення чи відхилення постанови.

До компетенції центуріатних зборів громадян належало:

- вибори магістратів з імперії, зокрема, консулів, преторів; також обиралися цензори;
- прийняття законів, а саме конституційного установчого характеру, хоча поступово законодавча діяльність переходить до трибутних коміцій;
- вища судова юрисдикція внаслідок традиції так званої *provocatio*, тобто апеляції до коміцій [4, с. 72–73].

3. Трибутні коміції були найдемократичнішим інститутом влади в Античному Римі. Голосування відбувалися по трибам, без цензового поділу [4, с. 74]. Уже в II ст. до н.е. відбулося фактично злиття *consilia plebis* і *comitia tributa*.

Коло повноважень коміцій охоплювало законодавчу діяльність, вибори нижчих магістратів, тоді як консилиум плебеїв займався обранням плебейських магістратів [4, с. 74–75]. Зважаючи на дані владних повноважень, не дивно, що саме коміції, особливо трибутні, стають основним опонентом сенату, зазвичай, в умілих руках, система маніпулювання громадською думкою зародилася зі створенням держави, і, здавалось, збалансоване співвідношення коміціальної та сенатської влади не могло не дати тріщину.

Сенат з'явився паралельно з інститутом народних зборів (коміцій), ще в період напівлегендарних римських царів. Коло повноважень сенату включало:

- фінансові справи; опис фінансових повноважень міститься в Полібія, цей перелік доволі суттєвий [1, с. 13] і дає змогу зробити висновок, що саме сенат мав у руках цей ключовий важіль внутрішньої та зовнішньої політики;

- судова юрисдикція, як не дивно, сенат здійснював процеси в особливо важливих справах. Крім того, судові колегії поповнювалися сенаторами, що ставило судову владу, якщо не в пряму, то суміжну залежність від сенату [4, с. 123];

- військова влада сенату була ледь не ключовою, якщо навіть не згадувати фінансові повноваження сенату (в тому числі щодо військових витрат), то можна з упевненістю говорити, що поряд із «залізними» римськими легіонами саме сенат був творцем світової імперії римлян. Сенат мав право оголошення війни чи рекомендації народним зборам цю війну оголосити; набором, амуніційним забезпеченням, а потім і розпуском легіонів відав також лише сенат; спроба дістати дозвіл на тріумф чи овацію в обхід сенату зустрічала шалений опір сенаторів, з огляду на те, що це було їхньою звичною владною прерогативою; укладання миру і прийом іноземних посольств, вибір екстраординарних військових магістратур [11, с. 226–229];

- однією з основних функцій сенату було збереження стабільності в державі. У разі смерті чи відставки власне керуючого магістрата *interregnum*, що фактично і виражало як давній звичай керівництв у міжцарствений період, так і призначення інтеррексів уже в республіканську епоху [15, с. 96].

До 339 р до н.е. саме сенат затверджував рішення коміцій. Завдяки функції *auctoritas patrum*, уже в II ст. до н.е. сенат здійснював попереднє

обговорення питання, що виносилося на голосування і видав свої рекомендації [4, с. 124].

Функціональним повноваженням була й дорадча функція сенату, так званий *consilium* – це можливість арбітражу між магістратами, чи, навіть, прямих постанов магістратами, які мали їх виконати [4, с. 121], хоча з юридичної точки зору це було не обов'язково.

Сенат міг також оголошувати надзвичайні стани. Спеціальною сенатською постановою, якою магістрати здобували надзвичайні повноваження для наведення ладу, [1, с. 95–96] ця постанова була екстраординарним явищем і видавалася в основному в період внутрішньої загрози без обрання диктатора з його спектром надзвичайних повноважень.

Окрім усіх цих прав, сенат мав освячений часом, релігією і звичаєм авторитет, який рідко ким ставився під сумнів [15, с. 77–78].

Сенат дійсно займав ключове місце в республіканському устрою: і в роки незгод, і в період миру, будучи єдиним постійно діючим державним органом, включно з ексмагістратами та поважними загартованими політикою людьми. Маючи внутрішню єдність і чітку ієрархічність, сенат залишався водночас головним місцем передачі досвіду, центром навчання майбутніх управлінських поколінь, і водночас сенат був гарантом давньоримської «конституції» та стабільності в періоди зовнішніх чи внутрішніх загроз, змін (часом і екстраординарної) магістратів, зокрема, забезпечуючи законність та спадковість влади. Цю роль він виконував доволі добре, з огляду на те, що ні коміції, які загрожували охлократією, ні магістрати, що могли приміряти корону, на цю роль аж ніяк не підходили.

Питання про співвідношення коміцій та сенату відповідно демократичних і аристократично-олігархічних елементів республіканського Риму спричинило справжню наукову дискусію, яка триває впродовж останніх століть, фактично від самого початку дослідження давньоримської античності. Відтоді було оформлено декілька теорій державного устрою Республіки.

Історично першою була створена ще в античний період «теорія змішаної державності». Уперше щодо Римських реалій її застосував Полібій [3, с. 20]. Причому, розглядаючи ці інституції окремо на сторінках свого твору, він співвідносить сенат з аристократією, коміції з демократією, а магістратів із монархією [8, VI 11;12;13; 13 с. 98]. У єдності ці інститути влади становлять, на думку історика, ледь не ідеальний політичний устрій, наповнений певними системами стримувань та противаг, що забезпечують взаємозалежність цих своєрідних «гілок» влади одна від одної [8, VI 15;16;17]. Доволі впевнено та оптимістично Полібій стверджує, що ця система, коли одна влада може заважати іншій, не дасть змогу встановитися єдиновладдю сенату, коміцій чи магістратів окремо [8, VI 18].

Теорію Полібія, дещо її модернізувавши, підхопив Цицерон, до того ж сенат для нього стає одним із джерел влади поряд із народом; рішення сенату для Цицерона є правомочними для всіх магістратів [3, с. 28]. Сама система устрою виражає загальну ідею справедливості, а небезпеки, які можуть

загрожувати, так звані «круговороти» породжуються, на думку Цицерона, моральним падінням і проблемами [13, с. 99].

Однак, ця теорія викликала низку критичних зауважень уже в дослідників. Утченко С.Л. вважав, що римський устрій просто «підтягнули» до чужоземних грецьких ідеальних відношень та категорій [13, с. 100]. Найбільш послідовним і ґрунтовним критиком «змішаної» теорії, особливо особисто Полібія, був К. фон Фріц, який вважав цю теорію суто філософською конструкцією [3, с. 29].

Ще однією теоретичною конструкцією античності, що описувала республіку, на думку С.Л. Утченка була так звана, «діархічна» система Салюстія, де, фактично, водночас відбувається протистояння коміціального устрою та сенату з паралельним їх взаємозв'язком [13, с. 101].

У ХІХ столітті серед дослідників погляди на державний устрій дещо абсолютизуються та групуються на полярні.

Видатний історик Т. Момзен був яскравим і послідовним прихильником конституційного поетапного розвитку давньоримської державності за схемою: царствений період (*regnum*), республіка (*res publica*), принципат (*principatus*) – імперія (*imperium Romanum*). Для республіканської моделі Момзен визнавав безумовну перевагу народного суверенітету, зазначаючи: «Громадянство, загалом, залишилося вищою самодержавною владою в Римській державі» [7, с. 46]. Не вдаючись у деталі його обґрунтування, при формально консультативній ролі сенату, Момзен визнавав і зростаючу роль аристократії – нобілітету [7, с. 46], а також збільшення сенатської влади, зокрема, і через захоплення сенатом контрольних і регулятивних повноважень, причому не завжди правовим шляхом [7, с. 47–48]. Момзенівська теорія теж зазнала значної критики.

Водночас з'являється ще одна, значно популярніша теорія державного розвитку Республіки, засновником якої вважається П. Віллемс. Яскравим прихильником цієї теорії в радянській історіографії був С.І. Ковальов. Ця теорія обстоювала тезу про те, що Римська республіка була передусім олігархічною республікою нобілітету, який утримував владу через посідання всіх керівних постів, зберігаючи контроль над сенатом [3, с. 29].

У цьому контексті варто згадати й концепт М. Гельцера, який у своїй монографії доводив, що нобілітет як замкнута група, безроздільно панував у республіці й в усіх її інституціях завдяки повсюдній мережі патронатських зв'язків, багатств та авторитету [10, с. 50]. Необхідно також зазначити, що уявлення про сенатську республіку було панівним у радянській історіографії. До того ж С.Л. Утченко на сторінках своєї праці стверджував, що в республіканському Римі зовсім не було навіть думок про народний суверенітет [13, с. 106].

Однак із 70-х років ХХ ст. у західній історіографії завдяки низці досліджень, знову відродилася демократична концепція державного устрою Риму. Зокрема, відомий дослідник теми Ф. Міллар зазначив таке: «Потрібно повернути римському народу належне йому місце в історії демократичних цінностей» [10, с. 51]. Вчений провів ґрунтовну критику робіт і тези Гельцера

та розробив власну концепцію. Будучи доволі обережним у висновках, Міллар стверджував, що центром політичного життя був не сенат, а знаменитий римський Форум, де і приймалися закони (Lex), і головною фігурою в цій системі ставав не багатий патрон, а вмілий оратор із ростри. Хоча заради справедливості треба сказати, що вчений не применшував роль сенату, який виконував низку функцій урядового та парламентського характеру, однак вирішення важливих питань усе ж залишалося за комісіями. До того ж Міллер визнає, що діяльність і коміцій, і магістратур обмежувалася сенатом. Ця система не була класичною демократією, однак коміції, а завдяки їм і весь римський народ, залишалися найважливішим елементом республіканської системи, убезпечуючи Рим від встановлення класичної олігархії [10, с. 52].

Водночас, у цей час відроджується вивчення і, як наслідок, розпочинається серйозне сприймання теорії «змішаної конституції» Полібія, зокрема, Якобсон сприймає цю теорію як відправну контрольну точку задля вивчення римського державного устрою. Далі, на основі власних досліджень, вчений називає устрій Республіки «демократичною олігархією». Е. Флайг, визнаючи певну роль коміцій, впевнено відкидає й суверенітет римського народу, і можливість існування демократії. Отже, з'являється ще одна теорія так званої «обмеженої олігархії», яскравим прихильником якої можна вважати Філіппа Моро.

Вагомим критиком Ф. Міллара був і І.К Хелькескамп, який вважав сенат центром політичного життя, що був своєрідною «кузнею кадрів» для магістратур – звідси поповнювалися ряди ораторів. Окрім усього, аристократія зберігала повний вплив на народ, особливо завдяки традиції, її повсюдній ритуалізації та підтримання. Народу вчений відводив роль своєрідного арбітра у внутрішньостановій боротьбі аристократів. Хелькескамп зазначав: «Не настільки важливий ярлик режиму, у будь-якому випадку це не була держава, що належала народу, керувалася народом чи існувала для народу» [9, с. 70].

А ось уже Г. Мауритсен зазначав, що було ціле «провалля» між самим римським народом і натовпом, що представляв його в коміціях і на Форумі. Таким чином, теорія Ф. Міллара зазнала ледь не нищівної критики. Проте вона лібералізувала погляди на питання хоча б у тому, що навіть прихильники олігархічної теорії, на відміну від абсолютного погляду Гельцера та його прихильників, вважають Рим обмеженою олігархією чи аристократією з демократичними елементами [9, с. 71].

Висновки. Питання про характер державного ладу Республіки залишається відкритим і є доволі складним та проблематичним, зокрема, через сприймання політичних реалій давнього Риму, через призму сучасної для дослідників політичної дійсності. Не можна відкидати ні роль сенату, ні, тим більш, роль народу, яка виражалася в роботі коміцій. Не можна заперечувати того, що сенат мав ледь не всі важелі управління та впливу, проте з юридичної точки зору, саме прийнятий коміціями закон мав вищу юридичну силу. Швидше за все суть функціонування римської державної

системи полягала в співпраці та взаємодії всіх елементів влади, а порушення цієї гармонії впевнено вело до краху всієї системи.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Дементьева В.В. Государственно-правовое устройство античного Рима: ранняя монархия и республика: Учебное пособие. Ярославль: Яросл. гос. ун-т., 2004. 248 с.
2. Дементьева В.В. Магистратура диктатора в ранней Римской республике (V–III вв. до н.э.). Ярославль: Яросл. гос. ун-т, 1996. 128 с.
3. Егоров А.Б. Античная демократия и римская политическая система // Вестник Санкт-Петербургского университета. 2009. Сер. 2. Вып. 4. С. 12–32.
4. Егоров А.Б. Римское государство и право. Царский период и эпоха Республики: Учебное пособие. СПб.: изд-во СПб. ун-та, 2006. 173 с.
5. Егоров А.Б. Римское народное собрание // Вестник Санкт-Петербургского университета. История. 2010. № 2. С. 59–72.
6. Ковалев С.И. История Рима. Новое издание, исправленное и дополненное / под ред. проф. Э. Д. Фролова. СПб., 2002. 378 с.
7. Моммзен Т. История Рима. В 4 томах. Том второй (кн. III продолжение, кн. VI). Ростов-на-Дону: изд-во «Феникс». 1997. 640 с.
8. Полибий. Всеобщая история / пер. Ф.Г. Мищенко. 2-е изд. отв. ред. А.Я. Тыжов. (Серия «Историческая библиотека»). СПб.: Ювента, 1994-1995.
9. Смышляев А.Л., Одегова Е.А. Проблема «римской демократии» в современной зарубежной историографии // Античная история и классическая археология. Изд. серия «Академклуб: Исторические науки». Вып. 2. М., 2006. С. 64–78.
10. Смышляев А.Л. Народ, власть, закон в позднереспубликанском Риме (По поводу концепции Ф. Миллара) // Вестник древней истории. № 3. 2003. С. 46–60.
11. Токмаков В.Н. Армия и государство в Риме: от эпохи царей до Пунических войн : учебное пособие. М.: КДУ, 2007. 264 с.
12. Утченко С.Л. Древний Рим. События. Люди. Идеи. М.: «Наука», 1969. 325 с.
13. Утченко С.Л. Кризис и падение Римской республики. М.: «Наука», 1965. 288 с.
14. Чернышов Ю. Древний Рим: мечта о золотом веке. М.: Ломоносовъ, 2013. 240 с.
15. Чеканова Н.В. Римская диктатура последнего века Республики / под науч. ред. проф. Э.Д. Фролова. СПб.: ИЦ «Гуманитарная Академия», 2005. 480 с.
16. Ханкевич О.И. Полисная демократия европейской античности в оценках древних и современных авторов / Журнал Белорусского государственного университета. Право. 2018. № 3. С. 50–60.

ПОЄДНАННЯ ХРИСТИЯНСЬКОЇ РЕЛІГІЙНОСТІ І ПІЗНЬОАНТИЧНИХ АРХАЇЧНИХ РИС У ПОВСЯКДЕННОМУ ЖИТТІ ТА КУЛЬТУРІ ВІЗАНТІЙСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Радов Сергій

(студент групи ІГ18Б факультету історії та права)

Науковий керівник – кандидат історичних наук, доцент О.М Марченко

Актуальність проблеми дослідження зумовлена сучасними підходами до розуміння закономірностей виникнення та розвитку християнської релігії, Візантійської держави, її суспільства та середньовічної культури. Тема роботи є досить актуальною і тому, що наша держава, як культурний регіон, також чимало почерпала із візантійських звичаїв та традицій, а головне – християнство.

Стан наукового розроблення теми. Питань візантиністики неодноразово торкались історики та науковці багатьох держав світу. Зокрема, варто відзначити радянського вченого, автора «Історії Візантії» С.Д. Сказкіна, чия праця стала доброю методологічною основою з даної теми [13]. Ще один відомий російський візантиніст Ф.І. Успенський також залишив чимало ґрунтовних досліджень, зокрема, це трьохтомна «Історія Візантії» [14, 15]. На сучасному етапі вивчення Візантійської імперії не втратило своєї актуальності. Питань візантійського побуту, повсякденного життя суспільства торкався Г.Г. Літаврін [9]. Більш детальніше візантійську історію досліджував Г. Острогорський, якому належить авторство окремої монографії [11]. Щодо питань культури та релігії у Візантії, то таку інформацію можемо знайти у статтях З.В. Удальцової [8], О. Головки [5], Е. Клопотовської [7], Ю. Мінець [10] та інших дослідників країни.

Метою статті є аналіз функціонування Візантійської православної церкви в соціально-політичній, культурній сферах життєдіяльності візантійського суспільства, повсякдення його населення.

Виклад основного матеріалу. За епохи Середньовіччя християнська ідеологія проникає в усі сфери суспільного життя Візантії, підкорюючи собі філософію, науку, мистецтво. Світська та духовна влади взаємно доповнюють одна одну: могутні феодали були водночас і всесильними церковниками [12, с. 7].

Візантійський побут характеризується, як все життя візантійського суспільства, поєднанням архаїчних пізньоантичних рис із християнською релігійністю. Християнство, в його візантійській (що пізніше була названа православною) формі, мало беззаперечний вплив на щоденне життя кожного жителя імперії. Цей вплив відчувався у всіх сферах – від життя державного, публічного до інтимно-сімейного. Постійне вираження релігійності було невід'ємною частиною візантійського побуту. У Візантії суспільне життя стало фікцією: урочисті процесії та пишне богослужіння давали відоме задоволення естетичним і релігійним, але зовсім не політичним потребам людей, тому вони все більш замикалися в сім'ї. Візантійці вважали сім'ю

своєю головною опорою. Така роль сім'ї особливо підсилюється разом із падінням, особливо у вищих колах, ролі дружби, яка перетворюється на систему зв'язків. Форма укладення шлюбу довгий час була достатньо простою. Законодавчо обов'язковість церковного шлюбу було закріплено в IX ст. за імператора Лева Мудрого, який встановив укладання шлюбу лише через вінчання [9, с. 34].

Не заборонялись, але й не схвалювались повторні шлюби. Третій шлюб засуджувався, а четвертий був заборонений церквою. Хоча часто такі заборони порушувались в імператорській родині, коли через політичні чи особисті мотиви імператори вступали у декілька шлюбів, навіть ціною зміни патріарха. Заборонені були шлюби осіб, що були родичами до шостого, а з XI ст. і до сьомого коліна, шлюби між духовними родичами – хрещеними батьками та дітьми, кумами (такі шлюби прирівнювались до кровозмішення). Заборонялись або обмежувались шлюби між християнами та іновірцями [6, с. 204].

Візантійське суспільство було дуже релігійним. Релігійні, християнські звичаї та уявлення пронизували все життя і кожен день візантійця. Вони молилися декілька разів на день, читали годинами. У звичаї було молитися кожного вечора допізна, читати Святе писмо та псалми. Візантійці намагалися суворо дотримуватися посту. Крім постів Великого, Петрового та Різдвяного, постували також по середам і п'ятницям. Піст розглядався і як засіб оздоровлення організму.

Великого розвитку набули культу хреста та Божої Матері. Хрест зображувався на монетах та різноманітних ужиткових предметах, був частиною імператорських інсигній та фактично одним із найголовніших символів самої імперії. Візантійці на релігійні свята завжди відвідували літургію. Монастирі також влаштовували спеціальні свята [8, с. 571].

Візантійці широко відзначали різноманітні релігійні християнські свята. Особливо урочисто відзначались найбільші з них – Великдень, Різдво та Трійця, свята, що вшановували Богородицю – Різдво Богородиці, Введення Богородиці в храм, Успіння та ін. Велику роль також грали дні пам'яті шановних святих: дні Іоанна Златоуста, Василя Великого, Георгія Побідоносця, Миколая, Апостолів, святого Дмитрія Солунського. Святкування, крім обов'язкового відвідування літургії, супроводжувалось іншими різноманітними урочистими діями [16, с. 37].

Багато язичницьких народних свят були християнізовані та наповнені новим змістом, зберігаючи при цьому старі форми. Серед таких свят були святкування нового врожаю винограду та літнього сонцестояння. Свято нового врожаю винограду було асоційовано зі святом Успіння Богородиці. Свято літнього сонцестояння стало асоціюватись з днем св. Іоанна Хрестителя [3; 13, с. 328].

Особливість пізньовізантійського суспільства – його релігійна налаштованість, що виявлялась у проповіді аскетизму, відчуженості від життя, анахоретства. Життя більшості населення було охоплене прагненням

до самотності та молитви. Не дивно, що за таких умов багато з візантійських державних діячів йшли з політичного життя у монастир.

У Візантії з її сильною централізованою владою культурне життя перебувало під суворим контролем держави. Жодне нововведення не приймалося без санкції імператорського двору і вищих церковних кіл. Особа художника відступала перед іменем замовника. Тому на візантійських пам'ятках ім'я художника майже ніколи не зазначено, зате досить часто зустрічаються імена тих, для кого ті чи інші речі виготовлялися. Саме у Візантії виникла й досягла найвищого розквіту православна гілка середньовічної культури. Йдеться не тільки про греко-візантійське віросповідання, а й про особливий тип культури, який склався під впливом східнохристиянського світорозуміння.

Візантійська культура започаткувала ту своєрідність, що стала відмінним знаком середньовічної культури. Вона забезпечила домінанту духовного в життєдіяльності, орієнтувала людину на ідеальний, ірреальний, неземний світ, де перебуває істина, — світ вищої, позаматеріальної християнської духовності. По суті, саме ця якість, цей унікальний стан культури Візантії, пов'язані з її високою релігійною духовністю, і забезпечили їй особливе значення в середньовічній європейській культурі й загалом надзвичайно помітне місце в історії світової культури.

Розвиток візантійської культури відбувався в процесі еволюції суспільства Візантії від античності до Середньовіччя, боротьби античної і християнської ідеологій, у підсумку якої християнство стало ідеологічною основою візантійської культури. Таке переплетення європейських та азійських впливів, греко-римських і східних, античних і середньовічних християнських традицій позначилося на суспільному житті, релігійно-філософській ідеї, літературі та мистецтві Візантії, зробивши її культуру надзвичайно яскравою, багатоманітною, неповторною. В духовному житті візантійського суспільства панувало християнство, антична культурна спадщина у Візантії піддавалася відчутному впливу його греко-православної різновидності. Відмінності православ'я від католицизму відбилися у своєрідності філософсько-богословських поглядів грецького Сходу, догматиці, літургії й обрядовості православної церкви, системі християнських етичних і естетичних цінностей Візантії [2, с. 9].

Візантійська художня культура вбачала головною метою наближення через сакральне мистецтво до невпізнаного – до Бога. Головними образами художніх творів виступали тільки Бог, святі, апостоли, в окремих випадках – божественний імператор та його родина. Сюжети творів ґрунтувалися на Святому Письмі, воно ж визначало їхні персонажі, композиції, типи фігур, атрибути святих та іншу християнську символіку. При цьому зображення образів і композицій, як і їх ієрархію, затверджувала церква. Вони вважалися непорушними і обов'язковими [12, с. 6].

Візантійська література була насамперед духовною. Вибудовування основ церковної ідеологій відобразилося у творах отців церкви, «Християнській топографії» Косми Індикоплевста (VI ст.), гімнографії

Романа Солодкоспівця (V–VI ст.), «Джерелі знання» Іоанна Дамаскіна (VIII ст.), статуті Феодора Студіта (VIII–IX ст.), чернецьких хроніках Феофана Сповідника (VIII–IX ст.). Водночас була і світська література: поезія, історіографія, усна творчість, казки, богатирський та тваринний епоси. Костянтин VII Порфірогенет започаткував складання візантійських енциклопедій (X ст.), Сімеон Метафраст склав «Зведення житій». У період Палеологівського відродження (між 1261 і 1453 рр.) почала руйнуватися схематичність релігійного образу, особисті людські прагнення та мотиви, хвилювання й пристрасть потрапили до художньої творчості [12, с. 9].

Особливої популярності набували житія святих і літургійна поезія. Візантія успадкувала від античності особливу любов до книги, що сприймалася не лише як витвір мистецтва, а і як священний предмет, в якому зафіксовано Божественне одкровення. Книжки писалися каліграфічним почерком, прикрашалися мініатюрами, заставками. Особливою досконалістю уславилася константинопольська книжкова мініатюра. Перлиною візантійської книжкової мініатюри вважається рукопис Нового Заповіту, що був підготовлений для імператора Михаїла II Дуки.

Найпопулярнішим літературним жанром стала житійна література, що перетворилася на своєрідну енциклопедію географічних та історичних знань. Візантійська література того часу була розрахована не на читача, а на слухача. Основним пізнавальним джерелом стала мова і проповідь, оскільки «знання» порівняно з «вірою» втратило значення. У зв'язку з цим коло духовних потреб звузилося до суто релігійної літератури. Переписувалися лише релігійні твори, професійних переписчиків замінили ченці.

Суспільна думка, література, мистецтво відриваються від земної дійсності, замикаючись у колі вищих, абстрактних ідей. Ідеальний естетичний об'єкт переноситься в духовну сферу. В художній творчості переважають традиціоналізм і канонічність. Мистецтво тепер не суперечить догматам офіційної християнської релігії, а активно служить їм. Канонізація культурних процесів була важливою для духовного життя Візантійської імперії. Канон, з одного боку, поставав як узагальнююча основа художньої творчості, а з іншого – стримував свободу митця. Сам творчий акт у візантійській художній системі вважався чудесним осяянням, яке посилалося з неба, надприродним видінням, що відкриває істину, а художник — лише виконавцем божественної волі, цілковито підкореним їй [2, с. 8].

На епоху Комнінів (XI–XII ст.) припадає найвищий розквіт візантійської культури. Однак раціоналістичні тенденції візантійської філософії, не отримавши необхідного розвитку у XII ст., поступилися ідеям християнського містицизму, що ґрунтувалися на проповіді Григорія Сінаїта. Християнський містицизм впливав на зростання пасивно-споглядальної свідомості візантійців і давав надію всім, хто не знаходив її у реальному житті, зміцнюючи духовний авторитет церкви у середньовічній Візантії. Монополія у розвитку візантійської культури до кінця її існування належала духовенству. З цього часу православ'я стало визначальним фактором

згуртування візантійської середньовічної народності, православна церква — головним носієм культури Візантії, а монастирі — центрами освіченості.

Мистецтво цього періоду мало виразно релігійний характер. Фізично й духовно досконала людина, провідний мотив античного мистецтва, більше не привертає уваги художників. Відтепер проповідуються аскетичні ідеали, віра у потойбічний світ стає могутнім знаряддям у руках церкви, диктує мистецтву основну тематику. Мистецтво Візантії було підпорядковане догмам християнства. Художник повністю залежав від вироблених раз і назавжди, встановлених православною церквою канонів [1, с. 56; 2, с. 59].

В образотворчому мистецтві переважала біблійна тематика. Сюжетні зображення створювали й розміщували у храмах відповідно до усталених правил — канонів. Особливий жанр живопису — іконопис (від грецького «ікона» — картина), так само підпорядковувся канонам. Головними формами візантійського живопису стали мозаїка, фрески, ікони та книжкові мініатюри. Візантійський живопис — ікони, мозаїки, фрески — колиска нової художньої мови мистецтва, в основі якої лежав символ, що звільняв від зображення конкретного, це ніби вікно у світ духовних ідей та сутностей [12, с. 3].

Силуети, ритм ліній, кольорові тони надають особливої експресивності та монументальному мистецтву мозаїки (в церкві Святого Віталія у Равенні (VI ст.), Успіння в Нікеї (VII ст.), Святої Софії в Константинополі (V ст.), фрескам монастиря Хора в Константинополі (XIV ст.), іконопису (ікона «Володимирська богоматір» та ін.) і книжній мініатюрі («Свиток Ісуса Навина» (VII ст.), «Паризька псалтир» (X ст.) та ін.) [1, с. 59; 11, с. 92].

Уявлення про ранній період живопису Візантії дають мозаїки Равенни, зокрема, церкви Сан Вітале. Серед кращих — композиції «Імператор Юстиніан з почтом» та «Імператриця Феодора з почтом». Живописна культура Візантії досягає розквіту в IX–X ст. До цього періоду належать мозаїки церкви св. Софії, які зображають сцени міфічних персонажів та історичних осіб: імператор Лев Мудрий перед тронем Христа, імператор Костянтин дарує Богоматері засноване ним місто тощо. Об'ємне моделювання, портретна схожість, благородні пропорції фігур, контрастна, багатокольорова гама характеризують ці мозаїки [12, с. 9].

Візантійське мистецтво — це не лише висока техніка, витончена, визначена каноном майстерність та абстрактна духовність образів. У ньому є ще утаємничена людяність, що особливо відчувається в іконах. На перших іконах, як правило, зображувався один святий. У перші сторіччя християнства особливо вшановувалися «нерукотворні» ікони, що нібито були створені не людиною, а завдяки чуду. Вважалося, що сила таких ікон передається людині, якщо вона їх торкається. Такі ікони зберігалися в монастирях, куди приходили прочани.

Яскравим прикладом є і відома ікона «Владимирської Богоматері», яка ще в XII ст. була привезена до Києва. Звідти її взяв князь Андрій Боголюбський для Успенського собору м. Владимира. Після того як військо Тамерлана, що рухалося на Москву, повернуло назад (а сталося це тоді, коли ікона була привезена до Москви), цю ікону проголосили чудодійною. Її образ

близький і зрозумілий людському серцю. Цьому не заважає суворість її виду, твердість зімкнутих губ. Вражає стриманість її почуття – такого глибокого та зрозумілого почуття матері, почуття надії і страху за свою дитину. Марія знає, що її син незабаром піде на муки заради людей, і в її очах застигла глибока скорбота. Серед усіх візантійських ікон «Владимирська Богоматір» вирізняється особливою емоційністю, навіть психологізмом.

Розписи храмів здійснювались згідно з суворо встановленою схемою – каноном. Основою останнього було християнське уявлення про те, що приміщення церкви є зменшеною моделлю Всесвіту. Храм був символом неба, землі, раю та пекла. Середньовічна людина вірила, що колись зі сходу відбудеться друге пришествя Ісуса Христа, а тому саме у східній частині розташовувався вівтар. З протилежного боку, на заході, біля входу в храм часто знаходилося приміщення для хрещення, яке слугувало символом християнства. Уявлення про церкву як про мікрокосмос зумовило просторову ієрархію храмових розписів: чим святішим був зміст зображуваного, тим вище воно розміщувалося в приміщенні. На куполі зображували Ісуса Христа, над вівтарем – Богоматір та архангелів, нижче – апостолів, у західній частині храму – страшний суд, що настане після другого пришествя Христа. Крім космічної та топографічної причин, що зумовлювали розташування сюжетів у храмі, була ще одна – часова, пов'язана з церковним календарем. Згідно з послідовністю днів календаря сюжети розташовувалися на стінах церкви [4, с. 15].

Візантійське мистецтво витворило багато символів, які доповнили символи ранньохристиянські: Божа матір із Віфлеємською зорею на чолі; золотаве тло ікон, мозаїк і фресок, що означало вічний, трансцендентний світ. Досить багато символів було закладено в орнаменти: коло означало Всесвіт, хрест – християнство, трикутник – святу трійцю, виноград – віру, пава – християнську общину тощо. Певний сенс вкладався у пропорції: менш важливе було меншим за розмірами, хоча насправді таких відмінностей у розмірах не було. Візантійський митець нехтував людською красою, відтворюючи красу духовну: обличчя на іконах, мозаїках, фресках нікого не нагадують, величезні очі, що дивляться не тільки на нас, а й поза нас, маленькі уста – символ мовчання; тіла – безплотні, аскетичні. Вершина стилю – храм Святої Софії (V ст.) та церква Святого Віталія у Равенні (VI ст.) зі складними естетичними ефектами інтер'єру, які іноді вражають.

Внутрішній простір храму втілює ідею «храм – земне Небо». Купол і стіни у верхній половині прикрашені мозаїками у певному порядку. Оскільки домінанта храму – купол, то на його стелі зображений Христос-Пантократор (Вседержитель) – образ суворого та справедливого Бога-судді, який взагалі характерний для візантійських церков. Чим вищою у небесній ієрархії є особа зображуваного, тим ближча вона до Бога (архангели, ангеля, апостоли, святі та інші мають свої місця) [4, с. 4; 11, с. 93].

Значні досягнення мистецтва Візантії пов'язані із храмовим будівництвом. В архітектурі Візантії формувався своєрідний візантійський стиль – художній стиль, який виражав світорозуміння, що встановилося в

процесі богословсько-моральних шукань перших століть християнської ери. Це естетика передусім культових споруд, особливостями яких є хрестово-купольні храми, позначені парадністю, пишністю та урочистістю; руйнування побутових уявлень про простір (ширяючий купол, двоярусні аркади), ажурне різьблення, мозаїки як прикраси. Прикладом пам'ятників такого типу є храм Феодора в Афінах. До визначних пам'ятників візантійської архітектури належать храми, побудовані в Равенні: тринефна базиліка Сан Аполінаре (549 р.) і центральнокупольна церква Сан Вітале (526–547 рр.), оздоблені розкішними мозаїками. Мозаїка в церквах Нікеї, Равенни та Фессалонік, фрески в Кастельсепріо зображують сцени, пов'язані з життям Христа [11, с. 102; 13, с. 89].

Влада й церква запроваджували хоровий храмовий спів під час церковної служби. Він допомагав, як вважали, спілкуванню людини з Богом.

Саме у Візантії сформувалися принципи й художня мова середньовічного мистецтва, ідеологічно обґрунтовані отцями церкви: художня творчість мала право на існування тільки за умови, що вона передаватиме духовне життя світу та людини. архітектура й образотворче мистецтво мали давати уявлення про образ світу, про новий християнський ідеал людини, бути наставником для неї, вчити праведності, застерігати від гріховних помислів і вчинків.

Висновки. Отже, візантійська культура була зосереджена навколо релігії. Ікона зайняла центральне місце в художній творчості. Архітектура робила наголос на купол, арки, перехресно-квадратний план забудови релігійних споруд. Церковні інтер'єри були прикрашені мозаїками та живописом, що зображали святих та біблійні сюжети. Світоглядною основою візантійської культури стало християнство.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Алексеев Ю.М., Казаков О.О. Всесвітня історія: навч. посібник. К.: Каравела, 2006. 240 с. URL: <https://textbook.com.ua/istoriya/1473447818/s-25> (дата звернення 04.05. 2021).
2. Бонь О.І., Іванюк О.Л. Всесвітня історія. К.: Літера ЛТД, 2015 URL: <http://school154.edu.kh.ua/Files/downloads/7%20клас%20Всесвітня%20історія%20-%20%20Іванюк%20О.%20Л.,%20Бонь%20О.%20І.pdf> (дата звернення 15.04. 2021).
3. Візантійський побут. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Візантійський_побут (дата звернення 12.04. 2021).
4. Войтович Л.В., Домановський А.М., Козак Н.Б., Лильо І.М., Мельник М.М., Сорочан С.Б., Файда О.В. Історія Візантії. Вступ до візантиністики / За ред. С.Б. Сорочана і Л.В. Войтовича. Львів: Вид. «Апріорі», 2011. 880 с. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Ostrogorskyi_Georg/Istoriia_Vizantii.pdf (дата звернення 17.03. 2021).
5. Головка О. Проблеми взаємовідносин Київської Русі з Візантією у IX – першій полов. XI ст. // Український історичний журнал. 1989. № 1. С. 65–73.
6. Історія світової культури. Культурні регіони / за ред. Л.Т. Левчук. К.: Либідь, 1997. 448 с.
7. Клопотовская Е. Византия: на Римский манер. Юный художник. 2002. №4. С. 26-28.

8. Культура Византии (вторая половина VII–XII в.) / отв. ред.: З.В. Удальцова. М.: Наука, 1989. 680 с.
 9. Литаврин Г.Г. Как жили византийцы. СПб.: Алетейя, 1999. 256 с.
 10. Мінець Ю. Образ святості в культурі Візантії // Історичний журнал. – 2006. – № 2. – С. 42–47.
 11. Острогорський Г. Історія Візантії: науково-популярна література. Л.: Літопис, 2002. 608 с.
 12. Попсуєнко Л.О. Значення Кодексу Феодосія для формування канонічного права // Актуальні проблеми держави і права. 2005. Вип. 25. С. 289–292. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdp_2005_25_68. (дата звернення 15.03.2021).
 13. Сказкин С.Д. История Византии. В трёх томах. Т.1. М.: Наука, 1967. 524 с.
 14. Успенский Ф.И. История Византийской империи. Т. 2: Период III (610–716 гг.). Иконоборческий период (717–867 гг.). М.: Астрель, 2002. 624 с.
 15. Успенский Ф.И. История Византийской империи. Т. 3: Период Македонской династии (867–1057 гг.). М.: Астрель, 2002. 800 с.
 16. Шульга О.І. Візантія та Західна Європа: християнські музика і театральні дієства // Всесвітня література та культура в навчальних закладах України. 2005. № 1. С. 37–38.
-

ЯПОНСЬКИЙ САД ЯК ПАМ'ЯТКА ПРИРОДИ

Диллорман Олена

(студентка групи ІС19МЗ факультету історії та права)

Науковий керівник – кандидат історичних наук, доцент О.М Марченко

Актуальність проблеми. Японія є екзотичною країною й дуже успішною на сучасній світовій арені. Це країна, у якій добре співіснує традиційність, консерватизм, відданість імператору, законам і соціальним правилам. Для японського мистецтва важливими є такі дві основні риси – релігійність у вигляді синтоїзму та буддизму, а також любов до природи. Поєднання буддизму із синто сприяло формуванню в садово-парковому мистецтві традиційної японської естетики природних форм.

Стан наукового розроблення теми. Питаннями культури, ментальності, релігії, звичаїв, обрядів японців займалися такі сучасні дослідники, як О.І. Бондар [1], російський журналіст-міжнародник В. Овчинников, який тривалий час жив у Японії й залишив нам чудові нариси про цю країну та її мешканців «Гілка сакури: Розповідь про те, що за люди японці» [9], «Два обличчя Сходу» [10], «Сакура і дуб» [11], український історик В.О. Рубель «Японська цивілізація: традиційне суспільство і держава [12] та інші.

Японським садам як природним ландшафтам багато уваги присвятили такі вчені-дослідники як: П. Вайль [2], який описує такий тип природного саду як «Сухий пейзаж» (основні компоненти та їхній детальний опис); Г. Жакова [3], показує роль таких основних компонентів: піщаних візерунків, водоспадів та острівців в утворенні природного саду; Н. Ніколаєва [5-8] подає детальний опис садам XVI–XIX століть; Л.В. Хірн [14] показує роль мощеної доріжки в створенні природного саду та В. Цветов [15], який розглядає такий сад як Рьоандзи (основні елементи та принципи його побудови).

Метою статті є з'ясування особливостей формування садово-паркового комплексу як самобутньої вияву культури Японії.

Виклад основного матеріалу. У садах як в дзеркалі відображається багатогранна й самобутня японська культура. І хоча на садове мистецтво, як і на інші сфери японської культури, величезний вплив зробили Китай і Корея, японці створили свій неповторний тип садів.

Принципи японського садового мистецтва кореняться в давніх філософських і естетичних концепціях. В основі сприйняття ландшафту в японській культурі лежить міф про народження Землі богами. Згідно з японською релігією синто, що в перекладі означає «шлях богів», світ складається з божественних тіл: гори, сонце, вогонь – усе це боги, народжені божественним подружжям Ідзанагі та Ідзанамі. І в садах відзеркалилося це ставлення японців до природи – дбайливе й захопливе. Кожен сад – це модель світобудови, де камені символізують гори, ставки – морські та

океанські простори, струмочки – гірські річки, а дерева й кущі – ліси. Усі елементи підбираються дуже ретельно – адже на невеликому просторі необхідно відобразити все різноманіття світу [3, с. 30].

Близькість до природи також виражається і в асиметрії. Бо ніколи ви не знайдете в живій природі ні квадратних озер, ні абсолютно круглих валунів, ні лісу, де кожне дерево однакової висоти. Так і в японському саду ви не знайдете симетрично висаджених клумб або хоча б двох однакових за формою й розміром каменів, зате пишні чагарники там завжди є сусідами зі струнками стовбурами бамбука або тонкими стеблами ірису.

Оскільки Японія – гориста країна (80% її поверхні – гори), то часто й у садах відбивається гірський ландшафт: пагорби, засаджені хвойними та листяними деревами, водоспад, що падає зі скелі, озеро, гірський струмочок. Часто у великих ставках створюють скелястий острівець, на якому росте сосна. Ця скеля символізує міфічну буддійську гору Сумеру – центр світобудови. На острівець перекидають місток – більше для естетики, ніж для необхідності. Альтанки та лавочки вздовж берега розташовують таким чином, щоби можна було милуватися відзеркаленими у воді будівлями, деревами, містками.

Дуже важливий для всієї Східної Азії принцип триєдності світу, взятий із давньої китайської філософії, також ліг в основу японського садового мистецтва. Часто зустрічаються групи, що складаються з трьох каменів – великого, середнього й маленького. А поєднання високих, середніх і низьких рослин створює своєрідний візерунок.

Також китайський принцип гармонії двох начал ян та інь (японською – йо, ін) – світлого й темного, чоловічого та жіночого, сухого і вологого, твердого та гнучкого – знайшов своє відображення в японських садах. Майстерно створена гармонія світла й тіні, відкритого простору й таємничих куточків, широти озерної гладі й нагромадження каменів викликає почуття спокою й умиротворення, розчинення в природі [8, с. 18].

Поняття чистоти (внутрішньої та зовнішньої), взяте з релігії синто, втілювалося в японських садах. Дуже добре демонструє цей принцип притча про знаменитого чайного майстра Сен-но Рікю.

Одного разу після осіннього буревію Сен-но Рікю дав завдання своїм учням прибрати сад близько чайного будиночка. Помічники ретельно підмели все доріжки, прибрали все опале листя й покликали вчителя, щоб він прийняв роботу. Але чайний майстер залишився незадоволений, і вони ще ретельніше все підмели, не залишивши ні листочка, ні навіть порошинки. Їхня робота й на цей раз не задовольнила Сен-но Рікю. У розпачі учні попрохали, щоб учитель вказав, де ж не прибрано. І тоді чайний майстер зірвав із клена кілька яскраво-червоних листочків і розкладав їх на доріжку. «Ось тепер, – сказав він, – прибирання закінчене». І правда, червоне листя клена на суто виметених сірих каменях доріжки – це було так гарно! І не випадково в японській мові «чистий» і «гарний» звучать однаково – «*кірей*».

Основне призначення японського саду – викликати в людини відчуття краси у звичайному, повсякденному. Згідно з дзенською релігією зовнішнє не суттєво, головне знаходиться всередині. Японські сади, на противагу європейським композиціям, мають на увазі, що в природі вже є все – і краса, і розум, й одухотворення. Людина лиш виражає волю природи, тому закони для людини обов’язкові і священні, як її власні моральні закони [8, с. 19-20].

Дзенське сприйняття світу з його прагненням до вияву сутнісного сприяло такому розумінню природи, коли будь-яка її часточка усвідомлюється як прояв сил Всесвіту. Це світобачення склало основу унікального мистецтва японських садів (до речі, його розвиток у Японії припадає на період історії мистецтва Асикага, або Муроматі, 1334-1572 [4, с. 63]), визнаного феномена світової культури, що повноцінно існує й нині. Як художнє явище японський сад заявив про себе ще в X ст., однак унормування правил його творення почалося у XIV ст. з досягненням майстрами пейзажів таких високих результатів, що забезпечили наступний розквіт їхнього дивовижного ремесла.

Дитя Середньовіччя, японський сад був символічним у всіх своїх елементах, на всіх рівнях сприйняття, а надто у своєму загальному розумінні як образу буття в його космічній нескінченності. Кожна деталь рукотворного пейзажу працювала на розкриття суті світового універсуму, втіленого в природі, а, отже, й сутності самої людини. Природний матеріал – рослини, каміння, вода, пісок – наповнювався глибоким філософським змістом, однак і сам по собі залишався привабливим для серця японця, здатного тонко відчувати природу, жити з нею в єдиному ритмі, бачити в гармонізації стосунків із нею сенс свого існування.

У X–XII ст. сад був частиною архітектурної композиції палацу й орієнтувався на стиль його життя, а з розповсюдженням дзен-буддизму (XII–XIII ст.) став важливим елементом храмових комплексів [8, с. 21]. Його розміри – у кілька квадратних метрів чи в масштабах парку – не змінювали загальної спрямованості садових композицій на духовне єднання людини і світу. Вона не зазнає змін і в пізньому Середньовіччі, коли світські сади здобудуть значення необхідної складової традиційного житла. На початку XIV ст. з’явилися перші монохромні пейзажі – *суйбоку*. Їх творцями були ченці дзенських монастирів (до речі, запозичення китайського живопису періоду південних Сунів) [8, с. 21]. Споглядально-філософський характер сунських пейзажів, їх образний лад, що ґрунтується на широкому узагальненні, на передачі глибини та безмежності простору, на лаконізмі засобів вираження, що передбачає вивчення життя і форм природи, відповідали й основній думці дзен-буддизму, який розглядав природу як вищий прояв істини, гармонії та краси.

Розглядаючи скомпоновані для споглядання садові майданчики чи прогулюючись садом, людина відчувала себе залученою до складного процесу осягнення істини. Канон садового мистецтва, що складався віками, вимагав від глядача знання його філософсько-художнього шифру і зменшував можливості вільних інтерпретацій, відірваних від природного

знаку. Присвячені цьому духовному заняттю трактати, довідники, посібники не оминали жодної деталі, давали скрупульозну класифікацію типів садового облаштування.

Згідно з нею все різноманіття наявних зразків зводилося до сухих садів, садів моху, садів води й пейзажних садів. У перших знаком виразності ставали камені, розташовані окремо чи групами, галька чи пісок, а також підібрані за формою й кольором листя чагарники. Структура сухого саду дуже проста. Як правило, на невеликому просторі, засипаному піском або галькою, розташовуються групи неотесаних каменів. На галькову поверхню спеціальними граблями наносять хвилясті візерунки, які символізують водяну поверхню, а продумано розташовані групи каменів – скелі, що виступають із моря. «Хвилі», зображені на піску, створюють ілюзію глибини і простору, що уходить у нескінченність, а кам'яні «острови» притягують увагу, сприяючи зосередженню, і стаючи, таким чином, відправними точками потоку думки [8, с. 23].

Різна фактура й колір моху, нерідко підкреслені площинами, критими гальками, склали основу садів моху. Змістовим центром третіх була вода, представлена водопадами чи спокійними водоймами.

Пейзажні ж сади вбирали в себе все розмаїття композиційних природних елементів, створюючи своєрідну ілюзію життєвого простору, у якому людина відчувала б усю свою природну повноту.

Японські сади розрізнялися й за своїми функціями. Невеликі сади, що мали іноді площу всього лише в кілька квадратних метрів, призначалися тільки для розглядання. А більш значніші за розмірами (умовно кажучи, парки) могли слугувати і для прогулянок. Малі сади частіше за все були розташовані коло храмів або пов'язані з традиційним житловим будинком, складаючи логічне й композиційне продовження його інтер'єру [8, с. 25].

Палацові і храмові сади, підпорядковані загальному канону, не розрізнялися за типологічними властивостями. Переважало в них зображальне начало, спрямоване на пізнання краси як вищої форми єднання з божественними силами. Особливо інтенсивним будівництвом відмічені XVI-XVII ст., коли були створені величні палацово-паркові ансамблі. Стиль *сьоїн* виявився найбільш повним вираженням тих особливостей побуту, життя, культури, художніх уявлень, які відрізняли останнє століття епохи зрілого феодалізму. Такими прикладами є архітектурний ансамбль Нісіхонгандзі та імператорський палац Кацура на захід від Кіото вздовж річки Кацура [8, с. 25].

Коли ж освоєння дзен-буддизму змінило структуру японського світобачення, поклавши в його основу поетично-асоціативний спосіб мислення; у садовій творчості на перший план вийшов філософський смисл, посилювалося значення символізму. У монастирях секти дзен традиційний сухий пейзаж почав втрачати барвисту рослинну частину, залишивши в композиції поряд із камінням та піском строгі дерева й чагарники, що в сукупності мали символізувати гори, потоки, каскади, озера тощо. Підкреслений аскетизм сприймався як знак напруженої духовності.

Дзенський сухий сад скоро поповнився новим варіантом – пласким садом, невелика площа якого являла собою композицію тільки з каменів, піску чи гальки, що нерідко обрамовувалася стіною чи просто виокремлювалася в природному просторі своєю підкресленою площинністю, особливо в сусідстві з іншим садом.

Найвідомішим зразком кам'яного саду є сад храму Рьоандзі в Кіото (початок XVI ст.) [8, с. 28]. Парк є однією з найважливіших святинь дзен-буддизму – храму Рьоандзі. Він знаходиться в списках ЮНЕСКО як найцінніший об'єкт історії та пам'ятка культури.

У «Сакутейкі» – найвідомішому трактаті про створення садів, датованому 1289 роком, багато сторінок присвячується саме мистецтву розташування каміння. Посібник говорить, що автор саду не може розмістити камінь як йому заманеться. Спочатку треба запитати в каменю, де б він сам хотів лежати і слідувати його бажанню. Каміні й пісок тут ніби море й суша, дві нероздільні сутності. 15 великих каменів саду викладені таким чином, що з будь-якої точки галереї, як не старайся, а побачити разом можна не більш ніж 14 каменів. Вважається, що побачити всі 15 може тільки людина, яка досягла справжнього просвітлення.

Особливе значення мав третій тип дзенського саду – сад, який створювався перед входом до чайного павільйону й був необхідною складовою чайної церемонії, що у XIV ст. вийшла за межі дзенських монастирів і у XV ст. завоювала аристократичне середовище у формі *тясукі* – гри в чай, витонченої розваги, пов'язаної з дегустацією й визначенням сортів чаю [8, с. 30]. Переможці подібних конкурсів визнавалися людьми бездоганного смаку. Перетворення ритуалу чаювання в канонізовану церемонію, залучення до неї всіх прошарків японського суспільства потребувало часу, який майстрами садового мистецтва був використаний для детальної розробки типу чайного саду, що постав як традиційна композиція з каменів, дерев, чагарників, водойм чи водних резервуарів, доповнена кам'яними посудинами для обмивання рук та кам'яними ліхтарями, виготовлення яких мало свої канонічні засади й було представлене різноманітним визнаним форм. А чайні будиночки – *тясіцу*, що походили на малі бідні хижки східних мудреців, були достатньо скромними як за зовнішнім виглядом, так і за внутрішнім оздобленням [8, с. 31].

Чайні та сухі сади передають важливі категорії японської середньовічної естетики вабі й сабі, що означає красу неяскраву, буденну й одночасно піднесену, яка розкривається не відразу, але в натяку й деталі. Це також краса непомітна, краса бідності, нехитрої простоти, що живе у світі тиші та мовчання.

У підборі дерев японського саду перевагу надавали хвойним. Проте багато й ошатних листяних порід. Перше місце, зазвичай, за японським кленом, з витонченим червоним листям; бамбук, який додає витончений відтінок будь-якому пейзажеві; японська камелія – одне з улюблених квітучих дерев; і сакура – японська вишня [13, с.101]. З іншої сторони,

чотирма «символами досконалих» у Японії вважалися бамбук, орхідея, дика слива і хризантема.

Отже, підсумовуючи все вищесказане, можна виділити принципи створення японського саду. По-перше, це – вільна композиція саду і, як правило, асиметрична. По-друге, характерною рисою японського стилю є те, що в житті й у мистецтві японці найбільше цінували природну красу матеріалу та незавершеність форми, яка давала волю уяві. Третій важливий принцип – лаконізм, тому що японська естетика стверджує: «Усе зайве – потворне». Тому в традиційному японському саду, на відміну від європейського, мінімум елементів озеленення чи малих архітектурних форм: якщо чайний павільйон, то, безперечно, один; якщо місток, то теж один; якщо розкидисте пишне дерево, то одне як акцент серед іншої зелені (якщо остання взагалі наявна).

Отже, проникнення в Японію в VI ст. буддизму призвело до його своєрідного поєднання зі стародавньою релігією сінто і сприяло формуванню в садово-парковому мистецтві традиційної японської естетики природних форм. Так, у японських садах головним є не штучне планування, а виявлення природного образу природи, створення кращих умов для споглядання й переживання пов'язаних із цим асоціацій. Дерева вирощувалися в такий спосіб, щоб вони ефектно контрастували між собою за формою та кольором листя й не закривали кружало місяця. Пальма мала бути поряд із вікном, щоби під час дощу можна було слухати «музику крапель», а біля водоспаду, який обов'язково розташовували в глибині саду, укладали камені так, щоб звук води був чутний здалека. Ось так японці підкреслювали красу та гармонію природи.

Сучасне існування традиційного японського саду в усьому багатстві напрацьованих ним феноменів, використання принципів цього унікального мистецтва як складової сучасного екстер'єру або інтер'єру (наприклад, зимовий сад), що в умовах урбанізації дає змогу людині не втрачати внутрішній баланс духовних сил і зв'язок із природою, підтверджує життєвість світоглядних начал, розвинутих і закріплених діяльністю в культурній царині японського Середньовіччя.

Але з розвитком суспільства змінюється і значення саду. Якщо старий дзенський сад можна порівняти з монохромним живописом тушшю, то сади в палацах і резиденціях феодальної знаті, що були створені наприкінці XVI – початку XVII ст., співвідносяться з ошатною святковістю яскравих настінних розписів. Дерева, кущі, каміння, водойма згруповані тут у велику декоративну композицію, що розгортається як пишне видовище перед очима людини, яка сидить на веранді або в кімнаті з розсувними стінами.

Підбір рослин у саду враховує сезонні їхні зміни, тоді він називається «садом чотирьох пір року». Квітуча ранньою весною спірея сусидить тут із деревовидними півоніями, улюблениця японців сакура – з не менше шанованою сосною, а камелія – з японським кленом, на червоні листя якого приходять милуватися восени. Кожна рослина в саду несе свою естетичну і філософську символіку [13, с. 102].

Висновки. Японське садове мистецтво відточувалося впродовж багатьох століть, тому таке захоплення і викликають японські сади. За уявною простотою ховаються багатотисячлітні традиції та скрупульозне знання філософських і естетичних засад цього мистецтва.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бондарь А.И. Всё о Японии. Харьков: Фолио, 2007. 543 с.
2. Вайль П. Все в саду // Иностранная литература. 1998. №4. С. 225–237.
3. Жакова Г. Образ японского сада // Огородник. 2004. №9. С.30–31.
4. Искусство Японии: с древности до начала XIX в. /авт. Н.С. Николаева, М. Дилер, Е.Е. Смирнова. М., 2005. 344 с.
5. Николаева Н.С. Декоративное искусство Японии. М.: Искусство, 1972. 232 с.
6. Николаева Н.С. Декоративные росписи Японии XVI–XVIII вв. М.: Изобразительное искусство, 1989. 232 с.
7. Николаева Н.С. Художественная культура Японии XVI в. М.: Искусство, 1986. 366 с.
8. Николаева Н.С. Японские сады. М.: Изобразительное искусство, 1975. 280 с.
9. Овчинников В. Ветка сакуры: Рассказ о том, что за люди японцы. М.: Молодая гвардия, 1988. 222 с.
10. Овчинников В. Два лица Востока. М.: АСТ, 2013. 352 с.
11. Овчинников В. Сакура и дуб. М.: АСТ, 2014. 608 с.
12. Рубель В.А. Японська цивілізація: традиційне суспільство і держава. К.: Аквілон-Прес, 1997. 256 с.
13. Федоренко Н.Т. Краски времени. Черты японского искусства. М.: Искусство, 1972. 144 с.
14. Хирн Л.В. В чарующем саду // Азия и Африка сегодня. 1998. № 7. С. 76–79.
15. Цветов В. Пятнадцатый камень сада Рёандзи. М.: Высшая школа, 1986. 302 с.

ОСОБЛИВОСТІ КОСТЮМУ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Георгій Таровик

(студент групи П18Б природничо-географічного факультету)

Науковий керівник – кандидат історичних наук, доцент О. М. Марченко

Актуальність проблеми. Однією з помітних тенденцій сучасної української історичної науки є звернення уваги дослідників до історії повсякденного життя суспільства. Кожна історична епоха формує свої канони, свою символіку правил людської поведінки. Процес зміни повсякденності, його темп і інтенсивність у різних соціальних спільнотах та історичних епохах не однаковий. Повсякденність у різні історичні епохи відрізнялася не тільки рівнем розвитку матеріальної культури, техніки, технології, але й суб'єктивним відчуттям часу.

Стан наукового розроблення теми. Звернення до повсякденних традицій країн і народів епохи Середньовіччя в останні роки набуває повсюдного характеру. Вчені зазначають постійне розширення предмету історії повсякденності через включення в нього всіх епох, цивілізаційних ареалів і більшого числа різних соціальних верств. Зростання напрямку виражається в появі серій популярних книг, написаних професійними істориками різних країн на теми повсякденного життя.

Серед зарубіжних вчених аналізом моди, характеристиці стилів, напрямків одягу, зачісок, головних уборів, прикрас, у європейських країнах й, зокрема, Середньовіччя, займалися А. Гофман [3], Г. Зиммель [7], Ф. Келлі, Р. Швабе [9], Е. Фукс [14] та ін. Щодо європейського Середньовіччя досвід вивчення повсякденної культури був зроблений Ж. Ле Гоффом у його відомій праці «Цивілізація середньовічного Заходу» [4]. Нами також розглянуті праці російських представників повсякденності Ю.Л. Безсмертного [1], А.Я. Гуревича [5–6] та ін.

Аналіз наукової літератури засвідчив достатньо широке висвітлення характеристик європейського костюма відповідно до історичних періодів. У дослідженнях російських авторів історія розвитку костюма, одягу, аксесуарів загалом розглядаються в плані загального розвитку суспільства, дається оцінка різних історичних етапів у розвитку форм і видів одягу. Нами використані доробки таких російських вчених: Н. Камінської [8], К. Кіреєвої [10], Ф. Комісаржевського [11], О. Плаксівої [13], А.Л. Ястребіцької [15] та ін. Корисним для дослідження проблеми еволюції європейського костюму є праця М. Мерцалової, у якій подається історія розвитку одягу в різних країнах Європи за період від античних часів до сьогодення [12]. Дослідник О. Васильєв характеризує ознаки стилів і напрямків у розвитку моди в різні епохи Європи [2].

Метою статті є дослідження та аналіз етапів формування стилів одягу європейських країн епохи Середньовіччя до кінця XIV ст.

Виклад основного матеріалу. Середньовіччя не знало моди в сучасному розумінні цього слова. Це не означало, що руху не було зовсім.

Зміни відбувалися, але темп їх був настільки уповільненим, а соціальний простір поширення новацій настільки обмеженим, що це не порушувало загального стану спокою у сфері повсякденного буття. Проте костюм у різних країнах середньовічної Європи був досить однотипним. Ізолюваність середньовічних князівств і держав не була абсолютною. Інформація долала відстані, хоча й повільно, і «мода» проникала всюди, де говорили та писали латинською мовою.

Сучасні дослідники виділяють дві якісні межі в історії костюма: середина XII–XIII ст. і середина XIV ст. Вони помічають, з одного боку, завершення багатовікового шляху його становлення і вдосконалення, а з іншого – початок принципів трансформацій, пов'язаних із новою організацією європейського світу із новими потребами.

Костюм середньовічної Європи складався під впливом античної спадщини і традицій варварського світу (увійшли в ужиток накладна сорочка і штани). З грецько-римського побуту в нову епоху перейшли деякі типи одягу, принцип одночасного їхнього носіння та інше, тобто те, що дістало схвалення християнської церкви. Новий християнський дух втілювала Візантія, тому існували аналогії в західноєвропейському та візантійському костюмі. Особливо це стосувалося знаті з її пристрастю до пурпуру, урочистій церемоніальності довгого одягу та інше. Головна вимога церкви – закритість одягу: тіло проголошувалося гріховним і його треба було приховувати. Тому середньовічний одяг був просторий, незграбний. Жінки покривали голову в знак свого підлеглого становища.

На відміну від античності середньовічний костюм був не драпірований, а кроєний. Спочатку в його основі лежав примітивний крій, принесений варварами зі Сходу (панував аж до XI ст.). Основні типи одягу – накладний (одягався через голову) і розкритий (мав спереду розріз). Одяг та взуття в основному шилися в селянському господарстві. Домотканий одяг був досить грубий і примітивний, а її якість – низька. Тканини того часу – шерсть і льон. Вони теж були домашнього виробництва та постачалися феодалу у вигляді ренти або ж виготовлялися його челяддю в замку. Рідкісний і дорогий шовк привозили в Європу тільки з Візантії.

Основні типи одягу варварів – штани і сорочка однакові для чоловіків і жінок, і відрізнялися лише окремими модифікаціями. Чоловічий костюм у VI–IX ст. складався з полотняної до колін сорочки – *камізи (шенс)* (вона схожа на туніку), штанів – *бре* (нагадували шаровари й мали різну довжину: короткі, по суті пов'язка на стегнах, до колін або до щиколоток, із зав'язками внизу). З плином часу поверх бре стали надягати інші штани – *шосс*, типу щільних панчіх, натягували окремо на кожну ногу і прикріплювали спеціальними застібками до поясу бре. Шосс могли бути і просторими, їх носили також жінки. Плащ був простим прямокутним шматком матерії, який застібався фібулою на правому плечі або на грудях. У X–XI ст. він був короткий і ледве покривав верхню частину тіла. Зрідка плащі шили разом із капюшоном. Жінки обгортали голову і плечі накидкою. На ногах були обмотки (схожі на слов'янські онучі) і м'яке шкіряне взуття без твердої

підосви. Воно закріплювалося на ногах вузькими, перехресними на литках шкіряними ремінцями. Таке взуття годилося для дому або для верхової їзди. По брудних вулицях ходили або босоніж, або в дерев'яних черевиках [9, с. 15–20].

Період X–XI ст. характеризувався розвитком першого загальноєвропейського стилю – **романського**. Люди заможні і знатні одягали поверх камізи ще одну сорочку – **блію** (від цього слова походить наша блуза). Це довгий або напівдовгий верхній одяг. Блію мала рукава, які в чоловіків були більш широкими й довгими. У чоловіків блію була короткою, нависала напуском над поясом і ледь доходила до колін. Жіноче блію представляло собою довге вільне плаття з напуском на талії, стягнуте вузьким шкіряним ремінцем. Без рукавів, воно закріплювалося на плечах фібулами-застібками. Взимку поверх блію одягали хутровий одяг – зазвичай вироблені овчинні кожухи. Селяни задовольнялися однією сорочкою і бре.

У костюмі лицаря головну роль відігравали обладунки, тому їхня форма визначала й вид одягу. Крій блію відповідав кольчужі. Під нею носилася товста стьобана куртка – **гамбізон**. З'являлися металеві рукавички, ідея яких запозичена із селянського побуту (використовували при прополюванні та жнив). Але поступово вони стали предметом розкоші й обросли символічними значеннями: увійти до церкви в рукавичках вважалося непристойним, потиснути руку приятелю, не знімаючи рукавички, – образливим. Залізна (шкіряна) рукавичка – символ лицарського стану. Вона уособлювала владу: її вручали при оммажу, при передачі фьєфа. Пізніше виникає особливий ритуал, пов'язаний із цим атрибутом: кинути рукавичку означало виклик на поєдинок, королівська рукавичка, укріплена на спеціальному хресті в центрі ринкового місця, – знак королівського покровительства й захисту, дарованих королем ринкових привілеїв та інше. Вони використовувалися чоловіками, а також жінками, наприклад, під час соколиного полювання. Їх виготовляли з оленячої, телячої й овечої шкіри. Середньовічні рукавички не мали гудзиків. Вони щільно сиділи на руці й зазвичай розширювалися до передпліччя, щоб покривати рукава [15, с. 350].

Отже, в епоху раннього Середньовіччя принципи конструювання костюма чоловічого й жіночого, знатних осіб і простолюду, мирян і духовенства були однакові, і їх відрізняли швидше якість матеріалу й застосування прикрас ніж форми крою.

Розмежування відбувалося поступово й почалося воно з кольору. Регенсбурзький клірик, автор «Імператорської хроніки», повідомляє під 788–802 рр., що імператор наказав селянам носити плаття тільки чорного або сірого кольору «і ніякої зброї»; знатні ж можуть одягатися «в зелене, синє, червоне». Ця постанова Карла Великого – одна з найбільш ранніх середньовічних постанов про одяг. Золото, пурпур, фіолетовий, блакитний – уже в меровингську епоху це кольори церемоніального одягу, символ знатності, благородства крові й королівської гідності, близькості до вищого, небесного світу, Богу. Також і шовк, парча та лляні полотна. Простий люд,

челядь, воїни задовольнялися грубими тканинами, які виготовлялися в селянському господарстві та доменіальних майстернях [15, с. 353].

Знать мала прикраси: багаті пояса, застібки-фібули, пряжки з дорогоцінних і напівкоштовних каменів, золота та емалі, а також намиста і браслети. З'явилися нові стилі орнаментациї – плетений, змієподібний візерунок, гравіюванням, рисою золотом і сріблом Верхнім одягом був плащ з капюшоном. У ІХ–Х ст. прикраси починає витісняти вишивка у вигляді облямівки по коміру або подолу, а також дорогоцінними каменями на церемоніальних шатах.

З другої половини XII ст. в Європі формується новий художній стиль – **готика**. Короткий одяг, зручний для руху, став замінюватися довгим костюмом. Подовжилися шкарпетки туфель, довше стали сорочки і плащі, які часом навіть волочилися в пилу; розширилися та подовжилися рукава. Навіть волосся й ті стали відпускати. Довгий одяг підкреслював особливий спосіб життя аристократії, її обраність, зневагу до фізичної праці. Готичний стиль найбільше знаходить відображення в жіночому одязі. Це динаміка рухомого багат шарового одягу, особливо їх плісированих частин (спідниця), а також і нові пропорції сукні, які нібито витягували постать вгору. Красу форм підкреслювали за допомогою вузького жилета або бічних шнурівок. Блію спадало до п'ят, розширюючись від стегон. Рукава, вузькі вгорі, розширювалися від ліктя й закінчувалися довгими плісированими манжетами, звисаючими чи не до землі. Сукні були з розрізом на грудях, застібали його на гудзики. Надмірне розширення від талії й довжина робили жіночу ходу плавною, але одночасно змушували при ходьбі кокетливо піднімати плаття – «благородний жест», відображений в образотворчих пам'ятках, але одночасно і привід для критики моралістів. У моді коси, перевиті стрічками, голову покривали легкою вуаллю [12, с. 35].

Іншою рисою нової моди було посилення в ній орнаментальних мотивів і новий крій, який свідчив про вдосконалення кравецького мистецтва. Блію не тільки прикрашалося вишивкою; його шили в такий спосіб, щоб воріт був відкритим і дозволяв бачити орнамент на нижній сорочці – **шенси**; орнаментований поділ шенси визирав з-під більш короткого блію. Особливу увагу стали приділяти поясу: раніше блію носили з напуском і воно прикривало пояс, а тепер (у зв'язку з більш широким застосуванням шовкових тканин) блію стало обтягувати фігуру (у жінок щільно облягаючи груди), тим самим відкрився пояс і він став важливим декоративним елементом; він проходив навколо талії й зав'язувався вузлом спереду, так що обидва його кінця спадали до ніг [15, с. 354].

Впровадження нових типів тканини: шовку і бавовни було також одним із проявів «революції костюма». До XII ст. шовк привозився виключно зі Сходу й цінувався в Європі надзвичайно дорого. У середині XII ст. налагоджувалося його виробництво в європейських містах: Палермо, Лукка. У XII ст. воно поширюється у Франції, у Німеччині. Бавовна йшла на виготовлення як простих тканин (часом разом із льоном), так і дорогих видів. Хрестові походи знайомили феодалів із розкішшю Сходу і вносили

корективи в одяг (лицарі привезли новий вид головного убору – *тюрбан*; європейці, запозичивши принцип драпірування, створили безліч різноманітних форм).

Готичний стиль одягу формувався під впливом куртуазної культури. Чоловіки та жінки цієї пори були сповнені турбот про свої наряди й зовнішність: мати білі руки й чисті нігті, носити вузькі рукава, витончено причісувати волосся й не шкодувати грошей на покупку шовкового гаманця, вишитого пояса, капелюха, не кажучи вже про мистецтво їздити верхом, танцювати, співати. Паризькі щиглі пудрили обличчя та вискубували брови, душилися і тримали руки в молоці для більшої білини. Дами носили накладне волосся із шовку, фарбувалися й відкривали декольте [15, с. 361].

Утверджена до XII ст. в аристократичному лицарському суспільстві куртуазна модель відносин між статями в наступні століття поступово пошириться й на інші соціальні верстви.

На рубежі XII–XIII століть «аристократична мода» була витіснена новим типом костюма. Шовкова парча зберігалася лише для найурочистіших випадків у побуті вищої знаті (оксамит впроваджувався в придворний побут лише з XIV ст.). Заможний городянин, як і лицар, одягався тепер у сукно, часом облямоване хутром. Костюм XIII ст. – костюм «міський» і за матеріалом, і за функціями: сукно – продукт ткацького виробництва найрозвиненіших міських центрів Фландрії, Північної Італії, Північно-Західної Німеччини. Суконний одяг був практичніше костюма XII ст. Він призначений не на перебування в будинку, а на вуличну діяльність, на далекі подорожі. Вільний політ країв одягу, настільки типовий для попереднього періоду поступово зникає. Навпаки, виник звичай зашивати в підлоги монети, щоб надати лініям напруженість і нерухомість, сорочки коротшають, рукава звужуються [9, с. 35].

У XIII ст. на зміну блію приходять нові за назвою й покрою види одягу: *котт* і *сюрко*. Йдучи з дому, людина одягала вовняну котту, що щільно сиділа на грудях, з вузькими рукавами. Поверх нього носили сюрко – безрукавку з дорогої матерії (іноді зі шкіри) з розрізами з боків (а іноді спереду та ззаду) для зручності рухів. Траплялися зображення сюрко, зшитого разом із капюшоном. Верхній одяг представлений широкими плащами, хутровими накидками. Чоловіки одягали особливі панчохи-штани (*шосси*), які прикріплювали шнурками до поясу бре. До бре, які на початку XIV ст. стали носити на тоненькому паску, прикріплялися необхідні предмети: ключ, капшук, ніж.

Строгість силуету якоюсь мірою компенсувалася багатокольоровим убранством: котта були сині, червоні, зелені; шосс – зелені, білі, сині, рожеві. З XIV ст. в моду входить плаття з вертикальною кольоровою гамою. Відповідно й шосс були двоколірними: ліва половина одного кольору, права – іншого. Жіночий котт і сюрко були довгими, до п'ят. Так зване відкрите сюрко, яке заможні дами одягали до обіду і вже не знімали весь вечір, прикрашалася довгим шлейфом, що волочився по землі, і великими вирізами під рукавами, часом з хутровою опушкою. З'являлися черевики з

подовженими носами – *nigam* (їх появу пов'язували з ім'ям графа Анжуйського, що мав потворну стопу). В одязі появлялися гудзики. На зміну вишивці приходили мережива (були популярні в жінок) [12, с. 42].

У цей період носили два типи плащів – відкритий спереду або збоку, зв'язаний шнурком, і так званий «*гарнаш*» типу пончо.

З'являється спеціальний «*гербовий одяг*», що відображав належність до певного роду: члени знатної сім'ї носили костюми кольору родового герба або його зображення (слуги й васали – герб сеньйора). Якщо поле герба було розділено на дві або чотири частини, то в одязі застосовували колірну грань, яка ділила вбрання на відповідні частини.

Середньовічна зачіска постійно коливалася між римською модою (римляни стриглися коротко й голили обличчя) та старим німецьким звичаєм, згідно з яким довге волосся – ознака знатності. До середини XII ст. чоловіки голили підборіддя й щоки, іноді залишали вуса, волосся стригли коротко. Із середини XII ст. починали носити довге волосся й відпускати бороду, що відповідало якоюсь мірою довгому одягу XII ст. Але розвиток масивного горшковидного шолома змусило лицарів відмовитися від носіння й довгого волосся та бороди. Відповідно до короткого одягу волосся стали носити коротше – ззаду завиваючи, а спереду вистригали чубчик [9, с. 40].

Жінки відпускали довге волосся, розділене прямим проділом на дві частини й заплетене у дві коси. З XIII ст. довгі коси – рідкість, дівчата носили волосся, що хвилею спадало на плечі, заміжні дами, навпаки, прибирали волосся, приховуючи їх під хусткою або капелюхом. До XII ст. чоловіки й жінки перев'язували волосся головною пов'язкою з парчевих стрічок. З XIII ст. входили у вжиток різні типи головних уборів: очіпок, який іноді надягали під шапку, капелюшок із полями, м'який берет, чоловіки носили чепчики, схожі на підшоломники (*коль*), *шаперон* – різновид капюшона, котрий міг драпіруватися різними способами, типу півнячого гребеня та інше. У жінок входив у моду головний убір *барбетт*: біла тканина обгортала шию, вуха, підборіддя, частину грудей [9, с. 42]. (Він збережеться впродовж тривалого часу, ставши пізніше головним убором черниць). Широко впроваджується носіння дорогоцінних каменів. Знатні дами прикрашали ними й зачіски, і пояса. Окрасою служили й гаманці з вишитого шовку, які носили на поясі. Дами захоплювалися косметикою (чоловіки також пудрили обличчя й вискубували брови).

Із середини XIV ст. настає період **франко-бургундської моди**, яка уособлювала стиль пізньої, або «*полум'яної*» готики. Саме бургундський двір Валуа, задавав тон серед європейської придворної знаті майже до кінця XV ст. Поширенню стилю сприяла Столітня війна. Поява лицарів із різних країн у військових таборах створювало умови для уніфікації одягу по всій Західній Європі. Це саме можна сказати й до жіночого одягу, оскільки в таборі знатних феодалів за звичаями того часу були присутні дружини й дочки.

У XIV ст. костюм збагатився новими елементами й чітко закріплював у собі основні станові відмінності в середньовічному суспільстві. Водночас, до цього часу все більш явними стають і тенденції його нового розвитку.

Чоловіки й жінки поступово відмовляються від довгого та вільного крою плаття. Воно стає все більш прилеглим, наведеними по фігурі, з розрізами, на гудзиках або на шнурівці (у жінок), коротким – у чоловіків (вони вже ніколи не повернуться до довгого одягу).

Змінювалися пропорції костюма. Поверхня плаття збиралася складками, які звужувалися до талії і знову розширювалися до стегон. Талія трохи опущена й надзвичайно тонка за контрастом із величезними плечима (широкі в окаті рукава забезпечувалися спеціальним валиком). Жіноча мода мала тенденцію відкривати тіло якомога більше: широкий і глибокий виріз оголював шию, робив видимої груди і спину. Тілесність підкреслювалася й широкими проймами рукавів і шнурівкою корсету – збоку, потім і спереду. Краї одягу були посічені *фестонами*, що виникли як наслідування лицарським латам. У стилізованому костюмі фігура набувала витягнутих обрисів. Костюму відповідало взуття. Довжина стопи додатково збільшувалася надзвичайно довгим носком (у знаті – 24 дюйма, у городян – 12, у селян – 6). У ній незручно було ходити, але все приносилось у жертву становому марнославству: носок набивали волосом, вставляли китовий вус і підтримували спеціальним ланцюжком [12, с. 41].

У жіночому костюмі з'являвся S-подібний вигин фігури, так звана *готична крива*. (Вона виходила не тільки через своєрідну позу, але й за допомогою спеціального корсета з дерев'яних планок. Талія піднімалася високо під груди, а овальний виріз змінювався глибоким трикутником). Із середини XV ст. стало модним підкреслювати опуклість живота й сідниць. Для цього одяг підбивали м'якими мішечками. Плаття носили зі шлейфом, який, залежно від знатності дами, міг досягати декількох метрів. Прагнучи відкрити обличчя й потилицю, жінки вистригали волосся на лобі вище природної лінії до очіпка, а ззаду зачісували їх вгору, або збирали в косу; підвішували локони з боків і сильно рум'янилися. Високим зачіскам, які мали поширення з XV ст. відповідали й форми головних уборів – «рогатий очіпок»; конусоподібний із гострим кінцем, висотою до 70 см «*генін*», іноді увінчаний довгою вуаллю («прапор») та інше. У цей час декольте обрамляли коміром або хутровою опушкою, обшивали позументом, воно відкривало спину [11, с. 44].

У XIV ст. змінюються обладунки – на місце кольчуги приходять лати, що зумовили появу нових видів одягу, створення складного крою. Новий естетичний ідеал вимагав від лицаря спритності, рухливості, що підкреслювалося костюмом. Місце довгого одягу займає короткий, а силует має чітко окреслені графічні форми. Довгий костюм залишався тільки для певних груп – вчених, суддів, духовенства, магістратів і взагалі поважних людей похилого віку. У моду входив багат шаровий костюм. Поверх сорочки одягали вузький прилеглий жакет і/або *пурпуен (котарді)*, прообразом яких був одяг, що носився під латами й повторював їхні форми. Шосси з'єднувалися разом і забезпечувалися відкидним клапаном.

З'являвся новий тип одягу для феодальної еліти – чоловічий і жіночий *упелянд*. Його сильно розширені донизу рукава оброблялися хутром,

фестонами й нагадували крила птахів. Довгий упелянд із дорогої тканини – урочисте вбрання королів і вищої знаті. Крій змінював і фасони жіночого одягу. Ліф обтягував фігуру (в Англії з'явився *корсет* – вузький ліф зі щільної тканини), а спідниця викроювалась окремо у вигляді кола або півкола – так званий кльош [11, с. 45–46].

У пізньому середньовіччі різко зростає використання хутра в чоловічому та жіночому костюмі. Їх використовували для утеплення одягу в якості підкладки; поверх нього, у вигляді коміра; хутром обшивали пройми рукавів і підлоги сукні. Хутро – один із показників соціального рангу людини. Прості люди задовольнялися хутром ягнят, кролів, лисиці; у середовищі нижчої знаті й заможних городян використовували хутра з білки й куниці. Привілейованим хутром вищої знаті вважалися горностаї і соболь.

Селянський одяг був надзвичайно простий: він мало зазнав змін. Усе та ж блуза, бре (або шосси), куртка. Одяг городян різноманітніший і багатший. Патриції наслідували знаті, а бюргери – патриціям. Але загалом костюм скромний і практичний; використовувалося сукно, темні кольори, знаки професійної приналежності. Жінки носили суцільнокроєний котт і сюрко, високі головні убори замінювалися більш практичним капюшоном із полотна з відворотом – омюссом, який пізніше перетвориться в очіпок. Сукня городянки хоча й більш скромна, але мала естетичні елементи. Так, очіпок і сорочка завжди виготовлялися з білого полотна. Одяг виражав статус її власника, влада в численних указах жорстко регламентувала те, що дозволялося носити кожному стану або професійній групі. Закони про розкіш захищали панівний клас від спроб копіювати його костюм і тим самим уподібнитися еліті. Особливо строго стежили за використанням золотих прикрас, одягу із золотої та срібної парчі, хутра, а також довжини взуття, висоти головних уборів, довжини шлейфів, кольору та ін. З XIV ст. чоловіки стали носити коротке волосся. Зачіска відкривала потилицю і вуха, залишаючи волосся шапочною лише на верхній частині голови. Вона користувалася успіхом аж до 1450 року, коли знову повернулася мода на довге волосся.

Із середини XIV ст. зміни одягу входять у практику повсякденного життя. Це стало основою формування національних мод. З XIV ст. формувалося «відчуття моди», що поєднувалось із виникненням у середньовічній свідомості уявлень про різноманітність, можливість вибору, зміни. Воно відкривало простір для індивідуальних рішень, варіацій моди відповідно до особистих смаків. Але посилення індивідуалістичної свідомості означало, як неминучий наслідок, ослаблення станових меж і приписів. Залишаючись надбанням знаті, мода в пізньому середньовіччі водночас усе більше й більше ставала зразком для наслідування й інших соціальних груп. І це знаходило відображення в костюмі цієї епохи, віддзеркалювало претензії різних соціальних орієнтацій, як результат ускладнення стратифікації феодального суспільства.

Висновки. Вивчення історії середньовічного костюма як соціокультурного феномену пов'язане з чималими об'єктивними

труднощами, через стан джерел, особливо щодо раннього Середньовіччя, заплутаністю термінології. Костюм, манера одягатися – одна з «мов» культури в її історико-антропологічному розумінні. Тканина, з якої шили одяг, крій сукні, характер колірної гами, аксесуари костюма говорять нам про рівень економічного розвитку суспільства, організації соціальних відносин, але одночасно вони «знак», «символ» прийнятих і панівних у цьому суспільстві й у цій культурі соціально психологічних установок, норм і ціннісних орієнтацій, стилю поведінки. Період X–XI ст. характеризувався розвитком романського стилю. З другої половини XII ст. в Європі формується новий художній стиль – готика. Із середини XIV ст. настає період франко-бургундської моди. Костюм середньовічної Європи складався під впливом античної спадщини і традицій варварського світу (увійшли в ужиток накладна сорочка і штани). Основні типи одягу – накладний (одягався через голову) і розкритий (мав спереду розріз). Одяг та взуття в основному шилися в селянському господарстві. Домотканий одяг був досить грубий і примітивний, а його якість – низька. Тканини того часу – шерсть і льон, знать використовували привізний шовк, бавовну, парчу та інше. З XIV ст. формувалося «відчуття моди», що поєднувалось із виникненням у середньовічній свідомості уявлень про різноманітність, можливість вибору, зміни. Воно відкривало простір для індивідуальних рішень, варіацій моди відповідно до особистих смаків.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бессмертный Ю.Л. Жизнь и смерть в средние века. М.: Наука, 1991. 240 с.
2. Васильев А.А. Европейская мода. Три века. М.: Слово, 2006. 440 с.
3. Гофман А.Б. Мода и люди. Новая теория моды и модного поведения. 3-е изд. СПб.: Питер, 2004. 467 с.
4. Гофф ле Ж. Цивилизация средневекового Запада. Екатеринбург: У-Фактория, 2005. 560 с.
5. Гуревич А.Я. Культура и общество средневековой Европы глазами современников. М.: Искусство, 1989. 366 с.
6. Гуревич А.Я. Средневековый мир: культура безмолвствующего большинства. М.: Искусство, 1990. 395 с.
7. Зиммель Г. Мода. Избранное. Т.2. М.: МАУП, 1996. 608 с.
8. Каминская Н.М. История костюма. М.: Легкая индустрия, 1977. 128 с.
9. Келли Ф., Швабе Р. История костюма и доспехов. От крестоносцев до придворных щеголей / пер. с англ. Т.Е. Любовской. М.: Центрполиграф, 2007. 216 с.
10. Киреева Е.В. История костюма. М.: Просвещение, 1976. 174 с.
11. Комиссаржевский Ф.Ф. История костюма. Минск: Современный литератор, 2001. 496 с.
12. Мерцалова М.Н. История костюма. М.: Искусство, 1972. 200 с.
13. Плаксива Е.Б. История костюма. Стили и направления: Учебное пособие. 2-е изд. М.: Академия, 2004. 224 с.
14. Фукс Э. История нравов. Смоленск: Русич, 2010. 543 с.
15. Ястребицкая А.Л. Средневековая культура и город в новой исторической науке. М.: Интерпракс, 1995. 416 с.

СІМЕЙНІ ОБРЯДИ ТА РОДИННІ ЗВИЧАЇ В ОСМАНСЬКІЙ ІМПЕРІЇ В XIII–XVI СТ.

Карина Шаповалова

(студентка групи ІГ18Б факультету історії та права)

Науковий керівник – кандидат історичних наук, доцент О. М. Марченко

Актуальність проблеми. Важливою частиною історичних досліджень є вивчення повсякденності, буденного життя людей. Інтерес до теми вивчення сімейних і родинних звичаїв та обрядів було посилено нещодавно у зв'язку з розширенням сфери дослідження, включенням різних епох та цивілізацій до вивчення історії сім'ї, родини, дитинства, методів виховання тощо.

Стан наукового розроблення теми. Для написання статті було використано праці Рафаели Л'юїс [8] та Фредеріка Хітцеля [10], що приділили увагу ґрунтовному дослідженню обрядовості та церемоніальних елементів. Зокрема, Ф. Хітцель приділив увагу елементам повсякденності, які були малодосліджені або мали вузьке спрямування, ментальності населення та її впливам у співіснуванні. Серед турецьких науковців, які вивчали сімейно-шлюбні відносини та родинні стосунки в османській сім'ї, треба назвати працю Г. Інальджика [2].

Одним із перших науковців-дослідників Туреччини був Арміній Герман Вамбері [1], основна діяльність якого припадає на XIX ст. Його «Нариси життя і звичаїв Сходу» створені під час проживання в Османській імперії та подорожі в Середню Азію, стали однією з основних праць для подальшого розвитку сходознавства як самостійного напрямку історії. Серед іноземних науковців, що приділяли увагу вивченню ісламу як впливового чинника в історії, треба згадати французьких вчених Домініка та Жанін Сурдель [9]. Чимало уваги вивченню побуту та особливостям спільного життя приділили радянські та російські вчені – сходознавці та Ш.М. Казієв [4], А.П.Криворучко [5], Ю.А. Петросян [7] та інші.

Метою статті є ознайомлення з елементами суспільного життя в Османській імперії в XIII–XVII ст., прослідкувати особливості турецької сім'ї, дізнатися про сімейні та родинні традиції турків.

Виклад основного матеріалу. Характеризуючи османську сім'ю, Р. Мантран зазначав: *«сім'я, особливо в заможних верств міського об'єднання, має розглядатися як досить велике об'єднання індивідів патріархального типу. Такому об'єднанню сприяє володіння просторим будинком (конаком), у якому під началом «pater familias», батька сім'ї, живуть його сини, одружені та неодружені, матери сім'ї, няньки, онуки, наложниці, домашні слуги та раби»* [6, с. 170].

Уся сім'я була під пильним наглядом господаря. Особливістю вступу до сімейних відносин у мусульман, як відомо, була можливість полігамії та наявність наложниць – поділ статей є правилом і навіть визначає архітектурне планування житла. Змінити умови поділу за рідкісними

винятком могли батько, глава сімейства, а також члени сім'ї чоловічої статі. Поділ статей був загально визнаним законом у мусульман.

Голова сім'ї мав усі права над нею за умов цілковитого дотримання Корану. Хоч за законом він мав право мати чотири дружини, він міг мати більше обраниць, якщо був здатен їх утримувати. Тому полігамні стосунки мали лише заможні турки, переважала моногамія.

У становищі жінки були такі характерні риси, як різноманітні примуси, неволя, постійне побоювання бути залишеною. Це могло бути джерелом проблем у сімейному житті, і які, у свою чергу, зумовлювали порушення першочергової умови договору про захист жінки в сім'ї. Жінка, окрім домашнього господарства, фактично відігравала суттєву роль, яка не обмежувалася сімейним життям. Саме вона керувала домашнім господарством, кожен член родини без винятку слухався її як дружину господаря (це звання було почесним). Усю повноту влади вона отримувала після народження сина-спадкоємця, адже продовження роду за чоловічою лінією вважалося найвищою цінністю. Мати правлячої особи мала титул *валіде султан* (або мати султана), керувала гаремом, де, окрім жінок, проживали й сини до 7 чи 8 років. Залежність дитини від матері було досить тривалою: мати обирала йому наречену, яка після одруження переходила в підлеглисть до матері чоловіка. У випадку смерті батька сімейства його син і дружина сина ставали господарями в будинку і вони й далі поважали матір [6, с. 172–173].

Діти мають високий рівень уваги та піклування до себе, особливо хлопчики як продовжувачі роду. Перші роки життя син проводить в оточенні матері, навіть у випадку відмови батька від неї. Діти доручаються годувальниці (*ніне*), що піклуються про них упродовж двох років. Якщо хлопчик належав до гарної родини, у нього міг бути наставник (*лала*). Наставник із раннього віку навчав його основам арабської мови та мусульманства, пізніше учень йшов у найближчу школу. Після обряду обрізання син переходив у підпорядкування свого батька, який вирішував майбутнє нащадка [6, с. 175].

Першочергові вимоги до дівчат – щоби вони стали гарними дружинами та мамами. Їх навчають бути домашніми жінками – готувати, грати на музичних інструментах, співати. У пересуванні дівчата залишаються порівняно вільними до досягнення зрілого віку: пересуваються без паранджі та навідується до селямліку (частина будинку, передбачена для чоловіків). Проте з моменту оформлення її як дівчини, на неї ж одразу поширюються обмеження як для жінок – неможливість перебування в чоловічій частині будинку, заборона на будь-які зустрічі з чоловіками, одягання паранджі поза жіночою частиною будинку [6, с. 176].

Коли діти ставали дорослими, вони, за Кораном, зобов'язані були підтримувати батьків, якщо батьки потребували допомоги, мали любити та поважати їх {Коран, XVII, 24-25}. У випадку сирітства дітей суддя (*каді*) слідкував за опікунством дітей і за потреби призначав опікуна [10, с. 330].

Хоч дітей дуже сильно любили, а в заможних сім'ях і задовольняли різні забаганки, з раннього віку їх привчали поважати старших, особливо старших членів їхніх власних родин. Шану проявляли до батька, матері, старших братів та сестер. Дорослий син ніколи не сідав, не їв, не палив у присутності батька без його дозволу. Неповагу до батьків і непокору вважали гріхом, який можна порівняти за серйозністю з ідолопоклонством, вбивством, брехливим свідченням (наклепом) або ухиленням від участі у священній війні. Велике значення, що допомагало вихованню шанобливості, виявляв стабілізуючий вплив, що виходив за межі сім'ї. Адже шана, повага до старших трансформувалася в повагу до авторитету загалом і, звісно, до влади [8, с. 79–80].

У житті Османської імперії можна прослідкувати особливості, що відрізнялися за майновим, гендерним принципом та між різними соціальними верствами. Особливо докладно про тенденції побуту розповіла Рафаела Льюїс.

Між людьми з різних суспільних станів існував суворо визначений етикет: вершник першим вітав пішохода; той, хто йшов вулицею – того, хто сидів чи стояв; менша група людей – більшу; молода – старшу за себе за віком; гість – мешканців будинку. Під час привітання права рука торкалася грудей або піднімалася до губ та лобу. У сім'ї син цілував руку батька, дружина – руку чоловіка, раб, слуга – руку господаря, вони ж цілували або рукав, або частину одягу шанованих осіб як ознаку беззаперечної покори [8, с. 110].

Хоч і під час війни турки демонстрували лють і нещадність, особливо щодо ворогів ісламу, в особистому житті вони відрізнялися переважно спокоем, м'якістю, здатністю контролювати себе, бути ввічливими та гуманними. Вчення ісламу заохочувало благодійність, охайність та тверезість, проте до цих рис турецький темперамент додав такі риси, як прямота і схильність до дотримання етикету, що не завжди подобалося іншим народам імперії.

Відмінності між заможними та бідними сім'ями полягали найперше в можливостях, але не в традиціях: зокрема, купівлею продуктів ніколи не займалася жінка (лише могла придбати дрібничку в торгівця) – у заможних сім'ях це робили раби, у сім'ї ремісника – сам господар. Святкування в сім'ях відрізнялися за розмахом, але кожен член родини прагнув зробити великий вклад у створення свята. Завдяки цьому між слугами та членами родини створювалася більш близька взаємодія. Водночас ці сім'ї мали спільні риси: святкували одні й ті ж свята, були однаково гостинними, боялися бездітності та цінували синів, пишалися ними [8, с. 111].

Важливість синів для османської сім'ї мала прояв у тому, що в турків матерів доньок цінували менше, ніж матерів синів. Серед важливих подій, які пишно святкували, були народження дитини, обрізання, взяття шлюбу та смерть. Наприклад, Р. Льюїс підкреслює, що народження дитини ставало святом насамперед на жіночій частині дому. Найбільше бажали хлопчика, і на час вагітності жінки вдавалися до численних забобонних методів, щоби

гарантувати народження сина. Втім, діти користувалися загальною любов'ю, і народження здорового немовляти ставало приводом для бурхливої радості. До пологів наймали на 6-7 місяців повитуху, що користувалася великою пошаною в мусульманській громаді, до появи на світ дитини ретельно готувалися. Пелюшки, прекрасні бавовняні комбінезони для немовлят, блакитні шалі й чепчики, амулети проти пристрїту складали в одному місці під читання молитви, посипали насінням кунжуту як додаткову міру обережності проти пристрїту, пов'язували у вузол і підвішували на стїну з боку Мекки разом із мішечком із Кораном над ним.

З наближенням пологів у дїм вносили спеціальний стїльчик, який ставав сигналом для інших жїнок про необхідність йти на допомогу, а для чоловіків – знак піти з дому. Під час потуг породїлля сидїла на підковоподїбному стїльчику, тримаючись за підлокїтники, у той час як повитуха повторювала: *«Аллах акбар»* (*«Аллах великий»*) і формулу прийняття мусульманської віри. Усі присутні повторювали той же вислів [8, с. 99–100].

Новонародженого обмивали та обрїзали пуповину, після чого давали йому ім'я. У пуп немовляти поміщали три насіння кунжуту, потїм його звивали та сповивали. Амулет у вигляді блакитної намистинки на червоному шнурку прикрїплювали до немовляти – він мав оберїгати дитину від навколишніх небезпек. Мати уклали на матраци, покритї шаллями особливої якості і стьоганими ковдрами, по краях лїжка клали подушки. Над лїжком підвішували Коран. Поруч із постїллю поміщали мїтлу та інші речі, що оберїгали від пристрїту, оскїльки й мати й немовля в перші дні були особливо чутливі до зовнішніх подразників. Поруч із постїллю ставили також пляшку шербету, зав'язану зверху клаптем червоної газової тканини, якщо немовля – дївчинка, або зав'язану на шийцї пляшки, якщо хлопчик. Подїбні пляшки посиляли друзям і родичам як повїдомлення про народження дитини.

Потїм у будинок породїллі починали приходити гості з подарунками, обгорнутими у вишитї хустки: великі й малї, прості і з вишивкою – використовувалися як обгортки подарунків і для їх перенесення, а також і для того, щоби передати свої привїтання, виражені певною формулою (вона адресувалася також коханому, який повернувся після довгої відсутності): *«Щоби були ясними твої очі»*. Потїм глава сїм'ї давав дитині прїзвище. Він підїймав новонародженого на руках обличчям до Мекки і вимовляв йому в праве вухо заклик до молитви і формулу прийняття мусульманської віри, а в лїве вухо читав деякі вірші Корану, а також тричі вимовляв ім'я, яким нарекли дитину – воно вїдповїдало імені якогось видатного історичного дїяча або напівлегендарного героя. Жїнки з бїдних сїмей, особливо в сїльській місцевості, незабаром після пологів поверталися до своїх домашніх обов'язків, інші залишалися лежати в лїжку 3-6 днів, з урочистим виглядом приймаючи вїдвїдувачів і одягнуті як наречені [8, с. 101–102].

На сьомий день інодї проводили сїмейне торжество під спїв віршів Корану або під іншу музику. Тодї родичі з боку породїллі зазвичай підносили як подарунок колиску. Колиски інодї були інкрустовані сріблом і

перламутром, нерідко передавалися в спадок. Потім ліжко, що було приготовано спеціально для матері, прибирали, і життя входило у звичайну колію. На 40-й день після народження дитини проводилася ще одна церемонія, на цей раз у лазні. Мати в багатому вбранні та в супроводі повитухи й подруг йшла у відділення для миття й обходила навколо фонтану в так званій прохолодній кімнаті. У срібній курильниці палили деревину алое і грали на музичних інструментах. Усі присутні підходили до винуватиці торжества з привітаннями. Коли мати і її супровід завершували ритуал привітань і залишали приміщення для миття, повитуха брала немовляти з кошика в кутку, звільняла його від сповивальника, завертала немовля в шаль і відносила його в кімнату для миття для церемонії сороковин: у чаші розбивали качине яйце, і після того як немовля обмивали за допомогою ганчірочки, змоченою в рідкому милі, вміст яйця розмазували по всьому його тілу, щоби він плавав так само добре, як качка. Далі повитуха наповнювала водою позолочену ванночку, супроводжуючи це читанням віршів Корану й Фатіхи (початкової глави Корану). Немовля обмивали водою, потім насухо витирали і знову сповивали [8, с. 103–104].

Ім'я в османів мало свої особливості: одразу після народження дитина обов'язково діставала перше ім'я – *гебек ади*, навіть якщо дитина незабаром помирала. Друге ім'я давали дитині переважно на сьомий день від народження. У зв'язку з османськими звичаями до імені йшло декілька додатків:

1) Титул, що в реальному житті відповідало становищу в суспільстві або за професійним заняттям: за ієрархічним порядком: у жінок – *ханім*, *хатум* (переважно дами), *кадин*, *калфа* (переважно служниці); у чоловіків – *ага* (воєначальники, високопоставлені чиновники та придворні), *паша*, *бей* (не цілком визначений титул, застосовувався до представників шанованих сімей), *бей ефенді*, *ефенді* (переважно служителі релігійних культів та пов'язаних із цією сферою осіб); також були наявні титули *шейх*, *баба*, *деде* (ці титули використовували винятково для членів релігійних братств), *хаджі* (той, хто здійснив паломництво), *хафіз* (той, хто знає Коран напам'ять)

2) Прізвиська: «*лакан*» – висвітлює особисті якості людини, має духовний, інтелектуальний, етнічний, характер занять утворення. Постає через суфікс -ль- або -ли-: *Атли* - «вершник». «*Нісна*», «*ніспет*» – це епітети, створені за допомогою слів оглу, заде або ібня, які свідчать про родову спорідненість або сімейну належність; такі найменування можуть бути пов'язані із соціальним відносинами – учень-вчитель, наложниця-пан, господар.

Кількість імен у турків була великою та різноманітною. Серед найбільш почесних: імена Мухаммеда та його оточення; імена, що підкреслюють залежність віруючого від Бога (з префіксом Абд), біблейські імена (Аврам – Ібрагім, Ісак – Ісхак, Марія – Мерієм, Соломон – Сулейман тощо), і характерні ісламські імена (Баязид, Селім, Орхан, Турхам). Жінки мають переважно ісламські імена (Айше, Фатіма, Хадідже, Джеміле, Еміне), а служниці – перського походження (Табізе, Гюльхіз, Есма) [10, с. 323–325].

Дослідники повсякденного життя населення Османської імперії в XIII–XVII ст. характеризували денний ритм османських підданих у такий спосіб: розмірений і неквапливий, немає ніякого поспіху – навпаки, панує розумна розміреність, неквапливість, яка проявляється в тривалому обміні вітаннями й люб'язностями з друзями, сусідами, товаришами по службі, у довгих ділових переговорах або під час нескінченної торгівлі на ринку; ніщо не квапить і не підштовхує, усе закінчується якимось результатом; у цьому і є вираження філософії людини в Османській імперії. Між тим, ніяких лінощів чи байдужості в цій повільності немає: просто такий темперамент, і це жодним чином не заважає досягати своїх цілей, якщо вирішено довести справу до кінця [8, с. 87].

Висновки. Спираючись на роботи науковців у галузі сімейного життя періоду Османської імперії, можна стверджувати, що в сім'ї домінував батько як глави сім'ї. Це була особа, яку всі зобов'язані були поважати та цінувати його роль і значення в житті родини. Народження синів сприймалося краще, ніж народження дівчат. У домі був поділ на чоловічу та жіночу частини, чоловік, на відміну від жінки, мав право одружитися на представниці іншої віри та мати більше, ніж одну дружину за умов його здатності утримувати їх. Відмінності в становищі чоловіків та жінок були суттєвими в межах не лише держави, а й мусульманського світу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Вамбери Г. Очерки жизни и обрядов Востока. СПб.: Вид. В. Ковалевского, 1877. 546 с.
2. Инальджик Г. Османська імперія. Класична доба 1300-1600 / пер. з англ. О. Галенко; Ін-т сходознавства ім. А.Кримського НАН України. К.: Критика, 1998. 284 с.
3. История Османского государства, общества и цивилизации. Т.1. М.,2006. 645 с.
4. Казиев Шапи Повседневная жизнь восточного гарема. М.: Молодая гвардия, 2001. 143 с.
5. Криворучко А.П. Культура повседневности народов арабских стран: учебное пособие. М.: ФГБОУ ВПО МГЛУ, 2012. 266 с.
6. Мантран Р. Повседневная жизнь Стамбула в эпоху Сулеймана Великолепного. М.: Молодая гвардия. 484 с.
7. Петросян Ю.А. Османская империя: могущество и гибель Исторические очерки. М.: Изд-во Эксмо, 2003. 345 с.
8. Рафаэла Льюис Османская Турция. Быт, религия, культура. М.: Центрполиграф, 2004. 240 с.
9. Сурдель Д., Сурдель Ж. Цивилизация классического ислама. Серия: Великие цивилизации. Екатеринбург: изд. У-Фактория, 2006. 544 с.
10. Хитцель Ф. Османская империя. М.: Вече, 2006. 384 с.

КОНСЕРВАТИЗМ І СВОБОДА. РОЗВИТОК ІДЕОЛОГІЧНОЇ ДУМКИ У ПРОЦЕСІ ІСТОРІЇ

Павло Матійко

(студент групи ІС20Б2 факультету історії та права)

Науковий керівник – кандидат історичних наук, доцент О. М. Марченко

Актуальність проблеми. Руйнування Берлінської стіни в 1989 році ознаменувало перемогу лібералізму над соціалізмом. Можна було видихнути з полегшенням, адже світ увійшов у період свободи, але цю гармонію почали руйнувати консерватори, які хочуть знищити весь цей суспільний лад, і відновити порядок певної епохи. Таку думку поділяють багато сучасних лібералів, але вона хибна. Адже консерватизм – це ідеологія, яка може вирішити багато сучасних проблем, не збиваючи світ зі шляху прогресу.

Стан наукового розроблення теми. Після Французької революції 1789 року відбувся «ідеологічний бум», багато людей почали висловлювати свої ідеї щодо певних політичних проблем, і пропонували шляхи їхнього вирішення. Саме тому, ідеологічна література має величезне різноманіття, але не для України. Минуло вже майже 30 років від здобуття Україною незалежності, але перекладом ідеологічно-філософської літератури мало хто займався. Проте, зараз ми все ж маємо переклади багатьох суспільствознавчих творів, які будуть представлені в статті.

Зокрема, нами використані розвідки С. Дженкінса [1], у якому автор розглядає всю історію Британії, що неможливо без розгляду консервативної думки. Праця Д. Жарких і С. Феофілова описує історію людства й там міститься важлива інформація з даного питання [2]. Також цікава серія книг «Політичні ідеології», укладачами яких є О. Проценко та В. Лісовий. Нами використані томи про консерватизм [3] та лібералізм [5]. Розгляд витоків політичної думки був би неможливий без класичних авторів, таких як: Дж. Локк [6], К. Маркс [7], А. Сміт [8]. Також важливими працями є твори сучасних авторів, які подають неупереджений погляд на політику, зокрема, твір американського політолога Ф. Фукуями «Витоки політичного порядку..» [10], та твори істориків Ю.Н. Харарі [11], [12] і Н. Фергюсона [13].

Мета статті. Якщо запитати пересічну людину, хто ліберальніший: консерватор чи ліберал, то, скоріш за все, вона посміється над цим питанням. Але якщо зазначити, що консервативні ідеологи засуджували лібералізм за те, що той призводить до створення авторитарних режимів і руйнуванню демократії, то тут уже виникають сумніви. Саме тому метою статті є зняття клейма «обскурантів» із консерваторів через аналіз еволюції їхньої політичної думки в історичному контексті.

Виклад основного матеріалу. Нам пощастило бути представниками людини розумної – найпрекраснішої істоти на планеті, квінтесенцією серед усіх живих організмів. Але що відрізняє нас від інших тварин? Людина не така сильна, як бик, не така спритна, як гепард, не вміє так швидко плавати, як риба. Можна заперечити, що ми відрізняємось від тварин тим, що

володіємо мовою, але ж, наприклад, мавпи також мають набір звуків, з допомогою яких сповіщають своїх родичів про наявність їжі або небезпеки. Папуги взагалі можуть копіювати людську мову.

Відповідь криється на вищому, когнітивному рівні. *«Мавпу ви ніколи не переконаєте віддати вам банан, обіцяючи незліченні банани після смерті в мавпячому раю»* [11, с. 38]. Тобто, унікальною особливістю людини є здатність до трансцендентального мислення, і ця здатність є необхідною умовою існування сучасного суспільства.

Зазвичай можливі людські спільноти, які не тримаються на вірі в щось надприродне. Тоді така спільнота буде спиратися на повазі до одного члена (наприклад, вожака), який взаємодіє з усіма представниками такого об'єднання, але тоді таке суспільство не перевищуватиме сотні осіб [11, с. 48]. Саме тому з переходом родової общини в сусідську, з'являються релігійні вірування (орієнтовно 40–35 тисяч років тому). Вірування людей мали різні форми і види (анімізм, фетишизм, тотемізм, політеїзм, монотеїзм), але суть у тому, вони завжди об'єднували спільноту.

Аж до середини другого тисячоліття нашої ери релігія відіграла надзвичайно важливу роль у державних процесах. Легітимність багатьох правителів трималася на релігійних віруваннях, наприклад, царів епохи Нового царства в Єгипті, або племен аріїв у Ведійській період історії Індії [4, с. 387-390]. Щодо країн західного світу епохи Середньовіччя Ф. Фукуяма застосовує цікаву тезу *«Церква стає державою»* [10, с. 286]. У цьому випадку визначальною є роль державних інституцій.

З початком реформації суспільство поступово секуляризується. Люди почали сумніватись у всесильності Бога, тому з'явилася потреба вигадати новий об'єднуючий чинник. Соціалісти на чолі з К. Марксом вірили в революцію робітників і селян та створення комуністичної держави [7]. *«Отже, ми бачимо, що сучасна буржуазія сама є продуктом довгого процесу розвитку, низці переворотів у способі виробництва і зносин. Кожний із цих ступенів розвитку буржуазії проводився відповідним політичним успіхом цього класу. Пригноблений стан при пануванні феодалських панів, озброєна й самоврядна асоціація в комуні»*.*

Націоналістичні ідеологи почали вірити в національну свідомість, яка об'єднує народ. Ліберали наполягали на ідеї рівноправ'я і свободи. *«Отже, до засадничих ліберальних цінностей можна віднести плюралізм, свободу, права, рівність та розподільчу справедливість»* [5, с. 114]. Як порівняти з іншими, ця ідея була втілена в життя. Зі свого боку, консерватори обстоювали ідею дотримання суспільного порядку. *«У різних середньовічних містах, зокрема, в Італії, словом «conservator» називали охоронців закону. Англійських мирових суддів іменували custodies pacis-оберігачами (conservators) миру»* [3, с. 3–4].

Треба зазначити, що Французька революція стала або каталізатором у формуванні ідеологічних уявлень (лібералізм, націоналізм), або підґрунтям створення нових (консерватизм, соціалізм). Саме тому, XIX століття поклало початок ідеологічним протистоянням.

Крилатий афоризм Дж. Кеннеді: *«Зміни – закон життя. І ті, хто дивиться тільки в минуле чи лише на сьогодні, безперечно, пропустять майбутнє»* – говорить про те, що ніщо в цьому світі не стоїть на місці, і, відповідно, перебуває в процесі безперервного розвитку. Ідеологічна думка не є винятком. Сучасна консервативна доктрина кардинально відрізняється від своїх початкових форм.

Початок консервативної думки заклав Е. Берк. Його праця *«Роздуми про революцію у Франції»* стала фундаментом консерватизму. У ній він критикує французький народ, який, діставши свободу, взявся порушувати суспільний порядок і руйнувати надбання предків, зокрема, монархічний державний устрій. *«І чи можу я тепер вітати ту ж саму націю з її свободою? Може, на тій підставі, що за абстрактного підходу свобода зарахована до благодатей людства, я серйозно маю вітати божевільного, що вирвався із захисного обмеження та цілющої темряви свого усамітнення, з тим, що він повернув собі вітху від світла та свободи? Чи маю я вітати грабіжника або вбивцю, що вирвався із тюрми, з поновленням його природних прав?»* [3, с. 286].

Берк Е. не визнавав народної рівності. Він зазначав: *«Усі люди мають однакові права, але не однакові речі. Той, хто увійшов до цього партнерства із п'ятьма шилінгами, має на них таке ж повноцінне право, як і той, хто вклав у спільну справу п'ятсот фунтів, має право на свою, більшу частку. Але жоден із них немає права на однакові дивіденди від підсумкового прибутку. Я маю також заперечити те, ніби частка влади, авторитету та відповідного впливу кожного індивіда в управлінні державою належить до прямих природних прав людини в громадянському суспільстві. Цю справу треба вирішувати на засадах угоди»* [3, с. 282].

Також Е. Берк зміг точно передбачити наслідки Великої французької революції. Про це дізнаємось із наступного уривку Н. Фергюсона: *«На думку Берка, загальна воля була менш надійним критерієм добору правителя, ніж принцип спадковості, адже обрані в такий спосіб правителі мали більше поважати «Давні свободи», яким Берк надавав перевагу над новою, єдиною й абстрактною «свободою». Він доводив, що на відміну від аристократії, яка користується незалежністю, наданою приватним багатством, влада неодмінно зіпсує третій стан. Крім того, Берк збагнув значення одного з першого революційних указів-експропріації церковних земель у листопаді 1789 року, і небезпеку друку паперових грошей, підкріплених вартістю конфіскованих церковних земель. Справжня суспільна угода, – доводив він, – була руссоїстським пактом між шляхетним дикуном і загальною волею, а швидше «партнерством» між теперішнім і майбутнім поколіннями. З дивовижним прозрінням Берк застерігав проти утопізму «професорів»: «Наприкінці кожної алеї, – писав він у великому пророцтві своєї доби, – ви не побачите нічого, крім шибениць**». Вплив на традиційні інститути, – попереджав Берк, – може закінчитись «спустошливою й ганебною олігархією» і, нарешті, військовою диктатурою. Берк ні в чому не помилився»* [13, с. 208].

У створенні консервативної думки важливу роль займає Жозеф де Местр. Це був французький католицький священник, який в епоху революції, так само як і Е. Берк, описував свої враження про неї, зокрема, у творі «Провидіння і революція» [3]. Цей твір наповнений релігійними наративами, і загалом закликає до послуху владі, через дотримання християнської доктрини. *«Усі ми прив'язані до трону Всевишнього гнучким ланцюгом, що утримує нас, не перетворюючи на рабів. Найбільше диво в загальному порядку речей – це діяльність вільних істот під божественною опікою. Раби з власної волі, вони діють одночасно добровільно та вимушено: вони справді-таки роблять, що хочуть, проте не в змозі порушити загальних планів. Кожна з цих істот перебуває в центрі певної сфери діяльності, діаметр якої змінюється по волі предвічного геометра, який вміє розширювати, зменшувати, зупиняти чи керувати волею, не порушуючи її природи»* [3, с. 153].

Для кращого усвідомлення феномену консерватизму, нам треба порівняти цю ідеологію з його суперником – лібералізмом, який бере коріння з кінця XVII ст., але це не була поодиноким ідеологією. Батьком лібералізму вважають Дж. Локка, хоч він і не вживав цього терміну. У своїх трактатах про правління [6] він обґрунтував легітимність влади народу перед Богом (до нього багато філософів говорили про те, що абсолютна влада гарантується божественним законом).

Він зазначав: *«Однак ми зобов'язані вірити їм і цьому їхньому пустослів'ю, коли вони промовляють до нас: «усіх нас породжено рабами, і ними нам необхідно бути, з цим нічого не поробиш; у життя й рабство ми входимо водночас, і тому аж ніяк не можемо позбутись останнього, не розлучившись із першим». Ані Писання, ані розум, – я в цьому впевнений, – ніде не свідчать ні про що подібне, попри ось цей галас про божественне право, так начебто божественна влада віддала нас необмеженій волі когось іншого. Дивовижний стан усього людства, до того ж ще й такий, помітити який вони не спромоглися аж до цього пізнього століття! Адже, хай як сер Роберт Філмер намагався засудити новітність протилежної думки, усе ж, – я вважаю, – йому буде важко відшукати якийсь інше століття чи країну світу, окрім наших, де монархія утверджувалася б як «Божє право»* [6, с. 25].

У другому трактаті автор висвітлив низку принципів, згідно з якими повинно здійснюватися державне правління (ці принципи увійшли до Конституції США). Ідеальною формою правління для Дж. Локка була монархія, за якої свобода людини не заважає іншим громадянам (Е. Берк мислив так само), але на відміну від батька консерватизму, Дж. Локк виступав за рівність громадян. Він стверджував: *«Крім того, у стані рівності, коли вся влада і юрисдикція взаємні, і ніхто не посідає більше, аніж хтось інший. Немає нічого очевиднішого, аніж те, що створіння однакового виду й категорії народжені з однаковими природними обдаруваннями, користуючись однаковими можливостями, мають бути рівні між собою»* [6, с. 157].

Значний внесок у розвиток лібералізму здійснив нідерландський економіст А. Сміт, який у своїй праці «Багатство народів» [8] пояснив необхідність економічної свободи в розвитку суспільства. Ось його позицію: *«Відповідно до системи природної свободи, державний нагляд виконує лише три обов'язки; вони дійсно мають важливе значення, але ясні та зрозумілі для звичайного розуміння: по-перше, обов'язок оберігати суспільство від насильства та вторгнення інших незалежних громадян; по-друге, обов'язок оберігати кожного члена спільноти від несправедливості і використання зі сторони інших його членів, або зобов'язаність установити суворе правосуддя, і, по-третє, обов'язок створити й утримувати певні громадські споруди й заклади, створення та утримання яких не може бути в інтересах окремих осіб або невеликих груп, тому що прибуток від них не зможе ніколи сплатити виплати певних листів або невеликих груп, хоча й може бути часто із виплатою оплати їх більшому суспільству»* [8, с. 362].

З початком Французької революції, такі філософи як Вольтер, Жан-Жак Руссо, М. Робесп'єр спрямували свої дії на створення лібералізму як ідеології. Так само, як і всі попередні автори, вони не визнавали абсолютної свободи, про це, зокрема, свідчить відомий афоризм Руссо: *«Свобода полягає не в тому, щоби робити те, що ти хочеш, а в тому, щоби не робити те, що ти не хочеш»*. Деякі з цих авторів не визнавали рівності.

Уже на фундаментальних принципах ми бачимо, що консерватори не були обскурантами та реакціоністами (ким їх вважають сьогодні), вони розуміли необхідність змін, але ставилися до них надзвичайно критично. З огляду на попередні тези, може виникнути питання: *«У чому різниця між консерваторами й лібералами, адже в багатьох аспектах вони мають спільні погляди?»* Відповідь проста – ліберали були радикальними, і їхньою головною ідеєю були індивідуальні свободи, цим вони відрізнялися від поміркованих консерваторів, імперативом яких була сильна держава.

У середині XIX ст. виходить друком праця видатного французького суспільствознавця Алексіса де Токвіля «Демократія в Америці». У цій праці він пояснив як США вдалося досягти такого високого розвитку. Насамперед, він висвітлив ефективність демократичних інституцій. Після цього ліберали й далі вели демократичну політику, а консерватори змінили свої погляди. Важливим ідеологом консерватизму на цьому етапі є прем'єр міністр Великої Британії Б. Дізраелі. Від попередників його ідеї відрізнялися надмірним демократизмом. Але треба зазначити, що демократія Дізраелі була класичною грецькою демократією, а не охлократією, з якою багато людей плутають першу форму правління. *«І хто може заперечити, що така аристократична конституція, побудована на принципі, який дає змогу кожному підданому нашої держави взяти участь у роботі законодавчих і навіть виконавчих органів, є, по суті, втіленням шляхетної демократії? Англійська конституція, яка врахувала всі особливості національної вдачі нашого народу, забезпечує всім англійцям можливість зазнати радощів, що їх дає власність, і тішитися здобутками свободи. І ця можливість є постійною винагородою за старанність; кожний англієць працює заради*

того, щоби здобути її; тому це є конституція, якій буде відданий кожний англієць, крім тих, що належать до партії вігів» [3, с. 118]. Отже, успіх США вплинув на політичну думку світу.

Далі перегортаємо криваву сторінку історії людства – Першу світову війну. Ця подія поклала край монархізму [2, с. 180–208]. Під час подальшого розвитку історії британські консерватори ще більше демократизувалися. Про це можна дізнатись із творів В. Черчилля. Він зазначав: *«Ми прагнемо до вільного й варіативного суспільства, у якому для переважної більшості чоловіків і жінок існують можливості вести щасливе, достойне й успішне життя. У нашому національному бутті ми принципово проти всіх систем жорсткого зодноманічення й ми стали великою нацією, потураючи толерантності більше, ніж логіці..... Наша консервативна мета полягає у встановленні демократії приватної власності, одночасно незалежної та взаємозалежної»* [3, с. 110–111].

Також прем'єр критикує лібералів у надмірній демократичності. *«Ці абсолютистські сили можуть вчинити таке, що група політиків, яка здобула більшість місць у парламенті, перетворюється на панів, а не на слуг народу, і централізує всю владу»* [3, с. 301].

Після Другої світової війни світ вступив у час боротьби капіталізму та соціалізму, демократії та авторитаризму [12, с. 126]. На боці перших був консерватизм, на рівні з лібералізмом. Зараз багато людей вважає, що консерватизм – це застаріла форма суспільства, і після Другої світової війни він взагалі не відігравав важливої ролі. Але це не так. Найрозвиненіші країни, такі як США і Велика Британія, мають двопалатний парламент, що гарантує плюралізм (відповідно і свободу слова). Це є одним із головних принципів неоконсерватизму [3, с. 401–405].

Важливим ідеологом неоконсерватизму є Р. Кірк. У своїх творах він зміг коротко узагальнити феномен цієї ідеології: *«Отже, на відміну від соціалізму, анархізму й навіть лібералізму, консерватизм не пропонує універсальних політичних моделей, які потрібно застосовувати всюди. Навпаки, консерватори доводять, що суспільні установи великою мірою різні в різних націях, оскільки політичне життя будь-якої країни залежить від найпоширенішої в цій країні релігії, від установлених звичаїв та історичного досвіду»* [3, с. 6].

Політика Тетчеризму (і американський аналог Рейганоміка) була спрямована на утвердження економічної свободи. Про це можна дізнатися з одного з афоризмів М. Тетчер: *«Без економічної свободи ніякої іншої бути не може»*. Загалом, М. Тетчер є унікальним політиком. Але найважливіше для нас є те, що вона була жінкою консерватором (для багатьох сучасних феміністок це звучить як абсурд). «Залізна леді» показала те, що консерватизм є вільною ідеологією (як в економічному плані, так і в політичному). У чому ж тоді відмінність? У хід йдуть фундаментальні принципи. Консерватори вважають, що саме сильна держава гарантує добробут народів. Вони можуть пожертвувати деякими інтересами

суспільства на користь держави. Це відображено в боротьбі М. Тетчер проти профспілок [1, с. 358–361].

Висновки. З огляду на наведений вище матеріал, ми можемо сказати, що консерватизм є досить збалансованою та поміркованою ідеологією. У його основі гармонійно вживаються демократичні принципи з елементами державного контролю. Також він має дієву економічну модель. І найголовніше, усі ці принципи можна використовувати в сьогоденні, що спростовує міфи про те, що консерватизм є ідеологією людей, які хочуть повернути старий державний устрій, і взагалі зупинити розвиток світу.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Дженкинс С. Краткая история Англии. М.: Азбука, КоЛибри, 2015. 432 с.
 2. Жарких Д., Феофилов С. Война. Экономика. Информация. М.: Саммит-Книга 2016. 512 с.
 3. Консерватизм: Антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. К.: Смолоскип, 1998. 598 с.
 4. Крижанівський О.П. Історія стародавнього сходу. Навч. посібник. К.: Либідь, 1999. 590 с.
 5. Лібералізм: Антологія / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. К.: Смолоскип, 2009. 1164 с.
 6. Локк Дж. Два трактати про правління. К.: Наш формат, 2020. 312 с.
 7. Маркс К. Капітал. Т.1. Процес продукції капіталу. Харків: Пролетар, 1933. 1200 с.
 8. Сміт А. Багатство народів. Дослідження про природу та причини добробуту націй. К.: Наш формат, 2018 722 с.
 9. Станко В.Н., Гладких М.І., Сегеда С.П. Історія первісного суспільства. К.: Либідь, 1999. 239 с.
 10. Фукуяма Ф. Витоки політичного порядку. Від прадавніх часів до Французької революції / пер. з англ. Р. Корнута. К.: Наш формат, 2019. 576 с.
 11. Харарі Ю.Н. Sapiens. Людина розумна. Історія людства від минулого до майбутнього. К.: Клуб сімейного дозвілля, 2019. 544 с.
 12. Харарі Ю.Н. К.: 21 урок для 21 століття. К.: Клуб сімейного дозвілля, 2018. 416 с.
 13. Фергюсон Н. Цивілізація. Як захід став успішним. К.: Наш формат, 2017. 488 с.
- *З Маніфесту комуністичної партії.
 **Єдине, чого не зміг передбачити Берк, – те, що замість шибениць будуть гільйотини.

РОЗВИТОК ПОШТОВОЇ СПРАВИ НА ТЕРЕНАХ МОСКОВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ В XIV–XVII СТОЛІТТЯХ

Владислав Жабко

(студент групи ІГ19Б факультету історії та права)

Науковий керівник – кандидат історичних наук, доцент О.М. Марченко

Актуальність проблеми. Одним із найперших, найдешевших та найнадійніших способів передачі повідомлень була поштова служба. Повсякденно ми зіштовхуємося з її діяльністю. Вона приносить нам листи, газети, посилки. І все-таки таке буденне явище, як поштовий зв'язок, сповнене несподіванками, а в його історії чимало загадок, незвичайного та захоплюючого.

Стан наукового розроблення теми. Запропоновану тему досліджували українські, російські та зарубіжні вчені. Було опубліковані статті та монографії, що присвячені темі розвитку поштової справи. У дореволюційні та радянські часи було випущено кілька книг з історії поштового зв'язку Московії та Російської імперії, серед яких можна назвати доробки таких авторів, як М. Н. Віташевської [2], І.Я. Гурлянда [4], І.П. Козловського [9]. Але праці вищезгаданих авторів розглядають тільки деякі аспекти поштової служби Московії. Праця О.М. Вігілева «Історія вітчизняної пошти» є узагальнюючою роботою, у якій послідовно розглянуті етапи розвитку російської пошти, починаючи з IX ст. й до сьогодення [1].

Метою статті є спроба дослідити, наскільки вагому роль відіграла пошта та прослідкувати, як саме проходив розвиток поштової справи на теренах Московської держави в XIV–XVII століттях.

Виклад основного матеріалу. Татарська навала принесла незліченні біди руській землі. Припинився розвиток пошти. Довгі роки система зв'язку була на рівні XIII ст. У Монголії того часу існувала система доставки нагальних гінців. Вона барвисто описана в «Книзі» знаменитого венеціанського мандрівника Марко Поло. З його розповіді по всіх дорогах через 25 миль (приблизно 40 кілометрів) були влаштовані поштові станції, на яких стояли наготові по 300–400 коней. Гонець, приїхавши на станцію, кидав втомленого коня і брав свіжого. За день гінці проїжджали по 250–300 миль [8, с. 121].

У центральних областях Русі пошта-повоз замінюється новою системою перевезення гінців і княжих чиновників – «ямська гонитва». Єдине, що русичі запозичили в кочовиків, так це саме цю нову назву пошти – «ямська гоньба». На ямах, так їх охрестило місцеве населення, мешканцям наказано було утримувати певну кількість коней для нагального перевезення ханських чиновників. В офіційних документах ям, як повинність, вперше згадується 1 серпня 1267 року в ярлику хана Менгу-Тимура. Цим актом руське духовенство навечно звільнялося від ямських та інших повинностей.

Ярлик татарського хана визначав повинності, якими в ті часи обкладалося тягле населення: «Тако говорючи по першому шляху, котра

данину, або підведення, або корм хто не буде, та не просить; ям, воїна, тамга не дають» [11, с. 467]. З акту видно, що руський повоз розділився на три податі: підводу, ям і корм. Тепер офіційних осіб і гінців стало возити не населення, а спеціально для того призначені люди – «ямщики». Тяглі селяни зобов'язані були доставляти тільки вантажі. Це називалося підводною повинністю, або просто «підводою». Населення, крім того, забезпечувало проїжджаючих харчуванням, а коней кормами. Продукти харчування та фураж зазвичай привозили на ями.

До середини XVI ст. ям і підвода зливаються воедино: з цього часу ямщики стали возити й людей і вантажі. Податне ж населення платило так звані ямські гроші, податок на утримання ямської гонитви, і поставляло гужовий транспорт для перевезення вантажів у воєнний час.

Слово «ямщик» у старовинних документах трапляється не часто. Зазвичай писали «ямський мисливець» або просто «мисливець». Цей термін походить від висліву «ямську гонитву ганяють своїми ловчими (добровільно)». Простіше кажучи, мисливець – доброволець. Якщо ямщик мусив був супроводжувати когось, його в офіційних паперах називали «провідником». І зовсім рідко мисливців звали гонщиками.

З кінця XV ст., після того як Московська держава скинула кайдани татаро-монгольського ярма, починається розквіт системи ямської гонитви. З'являються перші поштові установи, поліпшується доставка судових повісток. Іноземці, які відвідували Московію ще в першій чверті XVI ст., називали систему доставки повідомлень поштою, хоча на Русі це слово стало широко застосовуватися тільки із середини XVII ст.

Вартість пересилання позовок із Москви в інші міста була встановлена в 1497 р. Судебником Івана III. У ньому стаття 30 називалася «Указ про їзду». Деякі археографи, такі, як С.В. Юшков і Л.В. Черепнін, вважають, що «Указ про їзду» був прийнятий урядом задовго до створення Судебника і при виробленні загальноросійського зводу законів увійшов без зміни в його склад [11, с. 163]. «Указ про їзду» призначив тарифи для пересилання позовок зі столиці в п'ятдесят три міста. Для цих міст була встановлена постійна величина їзда. Обчислювалася вона в середньому шість грошей (три копійки) за 10 верст шляху.

Створення Московської централізованої держави настійно вимагало розширення ямської гонитви. Це було здійснено великим князем Іваном III. Старовинні акти того часу донесли до нас майже 1600 назв місць, де князівські гінці могли діставати підводи та корми. У своїй духівниці 1504 року Іван III писав: «А син мій Василь у своєму великому князівстві тримає ями та підводи на дорогах по тих місцях, де були ями й підводи на дорогах при мені» [7, с. 245]. Трохи раніше встановлюється покарання за самовільне взяття підводи.

З кінця XV ст. подорожні, що видавалися мандрівникам, починають складатися за єдиною формою. У них пропонувалося: «За ямом ямщикам давати підводи від ями до ями». Деякі грамоти зобов'язували харчувати на ямах проїжджаючих. 1493 року їхав із Москви у Великий Новгород «Сенка

Зазевідов із немчином». За подорожньої їм мали давати по дві підводи, а також «курячі, та дві частини яловичини, та дві частини свинини, та солі, і заспи (крупя), і сметани, і масла, та два калача полугрошові» [1, с. 45]. Так що від голоду проїжджаючи не страждали.

Необхідність спішно доставляти повідомлення змушувала гінців навіть в XVI–XVII ст. брати коней не тільки на ямах, але і в придорожніх селах. Таке право давав їм подорожній, написаний за особливою формою: «По дорозі від Москви (назва міста) по ямом ямщик, а де ямов немає, усім людям безперечно, чий хто небудь, що давали б (такого-то) підводу верхи» [12, с. 100]. Тоді ж, можливо, було встановлено поділ підведення залежно від їх призначення. «Підводячи верхи» – верхового коня – зазвичай давали гінців. У XV ст. відстані між ямами були значні, тому гонець, як правило, діставав двоє коней для того, щоб у дорозі пересідати з однієї на іншу. Офіційних осіб, послів, вантажі возили на «підводі з возом» влітку й на «підводі з саньми» зимою, іншими словами, на конях, запряжених у повозки.

Московську систему ямської гонитви німецький дипломат Сигізмунд Герберштейн, який відвідав Московію в 1517 і 1526 роках, називав поштою, гінців – листоношами, ямщиків – управителями пошт, ями – станціями. У російській же мові всі ці слова з'явилися лише через півтора століття.

Московський уряд приділяв значної уваги ямській гонитві. Тому ще Іван IV указом 1556 р. звільнив ямщиків від усіх земських повинностей: «в місті каменя і вапна й лісі возити й міста й острогу робити й мостів мостити, і з посадскими та з повітовими людьми ні в які податі тягнути та ніяких виробів робити ямщику не дозволено». За рекомендацією Д. М. Пожарського, це положення було підтверджено указом 1619 року [11, с. 338].

Ямщики жили значно краще тяглового населення Московії. У вільний від гонитви час вони займалися різними промислами, ізвозом, торгівлею. Тому селяни, за словами А. Олеарія, прагнули потрапити в число гонщиків [10, с. 87]. Одночасно з розвитком ямської гонитви виникали промисли для забезпечення ямщиків усім необхідним. Іноді вози, сани, кибитки, кінську зброю гонщики майстрували самі, але зазвичай цим займалися умільці в міських посадах – стельмахи, сідельники та ін. А знамениті ямські ножі кували в Тулі. Мисливці користувалися ними і як столовими, і як шорніцькими [11, с. 109].

Благополуччя в ямських слободах було видиме. Вимотувала гонитва. Брак людей на станах збільшувала розгони. Ставши державною людиною, ямщик повністю залежав від уряду. А влада ставилася до ямщиків часом гірше, ніж поміщик до своїх кріпаків. Ямщики кидали гонитву й тікали. Деякі з них йшли на Дон, у вільні козачі станиці. Більшість же осідала на поміщицьких землях. Уряд суворо карав втікачів. Оштрафували також і вотчинників, які приймали колишніх ямщиків. З них за це стягували штраф 10 руб.

Серед податків, якими обкладалося населення Московії, були спеціальні збори для забезпечення особливих потреб держави – «ямські гроші». Вони збиралися на утримання швидкої гонитви, для провезення

послів, гінців, посадових і ратних людей. Починаючи із 60-х років XVII ст. частина цього податку витрачалася на облаштування поштових станцій та оплату праці поштарів.

До середини XVI ст. збором ямського податку займалися співробітники ямщицького приказу. Потім система дещо змінилася – у деяких областях оподаткування збирали також і воєводи. З початку 30-х років XVII ст. і до дня скасування ямської грошей в 1718 р. стягування податку повсюдно проводили воєводи під наглядом ямських збирачів, які стежили за правильністю збирання грошей, брали від воєвод зібраний податок і доставляли його в Москву. Всю відповідальність несли воєводи. Про це говорилося в указі 1688 року: «... які воєводи в містах грошових доходів на вказані терміни не зберуть і до Москви сповна не надішлють, ті ямські гроші велено правити на них, воєвод» [11, с. 146].

XVII ст. в Московії почався бурхливими подіями. Смутні часи важко відбилися на розвитку ямської гонитви. Хоча в ці роки і видавалися окремі укази по ямському облаштуванню, але вони носили випадковий характер, були розпорядженнями-одноденками й задовольняли тільки нагальні потреби. Спустошлива війна прокотилася по найжвавішим поштовим дорогам і начисто змела все те, що ретельно влаштовувалося впродовж століть. Багато ямщиків розбіглися. Населення ямських слобід, що залишилося, уже було не в змозі нести складнощі швидкої гонитви.

Характерний приклад стану справ того часу можна знайти в документах кінця 1611 року. Били чолом пронські ямщики: «Нині на Пронській ямі після війни від кримських і від ногайських татар і від литовських людей залишилося тільки десять осіб, а воєвода править на них під посланників і під гінців підводи і їм підведення взяти ніде, а сошні люди підмоги їм не дають і від того вони збідніли й тяготиться великим боргом, і надалі де їм та іншим ямським мисливцям ямської гонитви ганяти не мочно» [6, с. 112].

Боярська дума наказала місцевому воєводі вжити термінових заходів для полегшення праці пронських ямщиків: зобов'язати населення вибрати нових мисливців і всіляко допомагати ямщикам. Водночас бояри послали загальний наказ про ямській структурі в Пронську. Але ні наказ, ні вказівки воєводі не були виконані – через кілька років пронські ямщики знову писали в Москву та майже в тих же висловах повторювали свою скаргу.

Новини про ямський безлад надходили в Москву з усіх боків. Хоч уряд намагався якнайшвидше відновити нагальну гонитву, проте справа рухалася вкрай повільно. З досить великими зусиллями налагоджувалася гонитва.

Після укладення військово-політичного союзу між Україною та Московією 8 січня 1654 року, відразу почала налагоджуватися швидка гонитва з Москви в українські або, як тоді говорили, у черкаські міста. На ямських підводах і на змінних, заводних конях мчали нагальні гінці. Повідомлень було багато: з кожним днем усе сильніше розгоралося полум'я війни між Московією та Польщею. Траплялося, що не встигне виїхати один гонець, як за ним слідом летів інший зі ще більш терміною звісткою. У

містах не вистачало посильних і коней. Грамоти затримувалися в дорозі. Мало не щодня воєводи доповідали про це царю Олексію Михайловичу. Для швидкого отримання повідомлень із полків і українських міст створюється спеціальна поштова лінія від Москви до Путивля – фортеці на рубежі московських земель.

У Києві, Ніжині та Батурині влаштували спеціальні двори для приймання пошти та утримання коней. На перших двох було по п'ять стрільців і солдатів із десятима кіньми. Уже 14 серпня 1669 року в українські міста, у яких стояли московські гарнізони, були відправлені накази пересилати кореспонденцію «через встановлену пошту на куплених конях. А посильних гінців із Києва, крім потрібних справ, аж ніяк до Москви не посилати, та й із потрібними справами посилали б ви стрільців, а з нагальними людьми не посилати» [3, с. 67].

Деякі з цих «записних зошитів» збереглися в справах розрядного та Малоросійського приказів. За ним можна з точністю встановити, як ходила пошта до Києва в 1669–1674 роках. Для літнього та зимового часу графік гонитви можна представити таким чином.

Пошта з Москви йшла по вівторках вночі, коли всі накази надходили. Накопичені листи негайно ж відіслалися. Звичайний час відправлення поштаря – 23-та година. На другий день о 21 годині пошта прибувала в Калугу, у Волхов – о 10 годині четверга й у той же день о 19 годині – у Карачів. О восьмій ранку наступного дня поштар приїжджав у Севск, о 3 годині в суботу – у Путивль, о 16 годині того ж дня – у Батурин. У неділю о 2.00 пошта приходила до Ніжина й о 17 годині того ж дня її зустрічали в Києві. У зворотний шлях пошта відпускалося в середу [1, с. 44].

До початку регулярної пошти між Путивлем і Києвом, що траплялося й після 14 серпня 1669 року гінці з Києва їздили до Путивля або до Севска й там передавали свою кореспонденцію регулярною поштою [1, с. 46]. Не збереглося звісток про місцезнаходження «поштамтів» в українських містах.

Значний внесок у розвиток російської пошти вніс видатний державний діяч А.Л. Ордин-Нащокін. Під його керівництвом була створена регулярна поштова гонитва. Ця система була поліпшена та розширена наприкінці XVII – початку XVIII ст. Систематична доставка листів здійснювалася з Москви до Архангельська, Петербурга, Астрахані, Азову, Києва й навіть через весь Сибір у Кяхту до китайського кордону.

В останній чверті XVII ст. активність київської пошти помітно пішла на спад. Помер цар Олексій Михайлович. Відійшли від політичних справ обидва організатора пошти в Україні: А.Л. Ордин-Нащокін пішов у монастир, піддався опалі й був засланий у Пустозерськ. З кожним роком справи на українській лінії ставали все гірше й гірше. Листи почали затримувалися в дорозі. З Києва до столиці кореспонденція стала приходити днів через 15-20, тоді як нарочиті гінці прибували на шостий-сьомий день.

Висновки. Пошта складалася й розвивалася довгий час, її система безперервно вдосконалювалася, поки не настав момент, коли її існування стало очевидним. Татаро-монгольська навала не зруйнувала позовної

системи, навпаки, вона була розширена, і далі удосконалювалася і вже з XIV ст. можна говорити про руську пошту як про організацію, яка працювала не гірше, ніж пошти Західної Європи. Принаймні, іноземці, які відвідували Московію, не бачили великої різниці між ямською гонитвою та європейською поштою. На рубежі XII і XIII ст. остаточно склалася руська система зв'язку. Існували спеціальні люди, які возили грамоти, – гінці, засоби пересування – спочатку повіз, а потім ямські підводи, поштові станції – ями. Пошта найчастіше була нерегулярною, рідко возила приватні листи, не було самого слова пошта.

Діяльність руської служби зв'язку ділиться на три періоди. У далекій давнині виникла потреба відправляти вісників із повідомленнями про нашествия ворогів, про призов княжих васалів на боротьбу з ворогом. Але ці посилки носили випадковий характер, ще не була створена система доставки звісток і не завжди відправник був упевнений, що його послання вчасно буде доставлено в потрібне місце – гінця могли вбити вороги, розтерзати дикі звірі, врешті-решт, він міг заблукати або загинути від голоду. Вісник був наданий самому собі. Харчувався тільки тим, що взяв із собою або добув по дорозі. Рухався в основному по річках або вздовж них – інші шляхи ще не були відомі.

Другий період розвитку руської пошти починається на рубежі X-XI ст., коли в Київській Русі виникає особливий вид повинності, повоз, яка вже, можливо, у той час передбачала доставку князівських посильних. Однак пройшло майже 200 років перед тим, як повоз став одним з основних атрибутів пошти. З цього моменту, з другої половини XII ст., можна говорити про руську пошту як про систему доставки листів. Тепер можна побачити більш-менш задовільні проїжджі дороги, на дорогах – заїжджі двори, а при княжих дворах – штат посильних. Гонець міг уже не турбуватися ні про їжу, ні про нічліг – він знав, що на шляху його чекає й те й інше. До середини XIII ст. на Русі виникає ямська гонитва. При створенні наприкінці XV ст. централізованої Московської держави велику увагу було приділено пошті: ями й підводи поставили по найважливіших дорогах країни. Наявна система зв'язку була пристосована в основному для потреб правлячого стану та вищого духовенства. До нас не дійшло ніяких офіційних документів, що підтверджували, що поштою могли користуватися й інші особи.

Третій етап розвитку служби зв'язку починається в 60-роках XVII ст., коли пошта стала загальнодоступною та регулярною. Однак, поряд із так званими заморськими поштами, і далі існувала й навіть розширювалася стара ямська гонитва.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Вигилев А.Н. История отечественной почты. Ч.1. М.: Связь, 1977. 160 с.
2. Виташевская М.Н. Старинная русская почта. М.: Связьиздат, 1962. 81 с.
3. Герберштейн С. Записки о московитских делах. СПб. изд-во Суворина, 1908, 383 с.
4. Гурлянд И. Я. Ямская гоньба в Московском государстве до конца XVII века. Ярославль: тип. Губ. Правления, 1900. 339 с.

5. Джiovанни дель Плано Карпини. История монгалов. Гильом де Рубрук. Путешествие в восточные страны. М., Географгиз, 1957. 461 с.
6. Древние акты и грамоты Рязанского края, собранные А.Н. Пискаревым. СПб.: изд. В.А. Терскова, 1854. 171 с.
7. Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей XIV–XV вв. М., Изд-во АН СССР, 1950. 362 с.
8. Книга Марко Поло. Перевод старофранцузского текста И.П. Минаева. М., Географгиз, 1956. 376 с.
9. Козловский И.П. Первые почты и первые почтмейстеры в Московском государстве. Т.1. Варшава: тип. Варш. учеб. окр., 1913. 536 с.
10. Олеарий А. Описание путешествия в Московию и через Московию в Персию и обратно. СПб.: изд. С.А. Суворина, 1906. 582 с.
11. Памятники русского права. Вып. 3. Памятники права периода образования Русского централизованного государства. XIV–XV вв. / Под ред. Л.В. Черепнина. М.: Государственное издательство юридической литературы, 1955. 527 с.
12. Тихомиров М. Н. Дневнерусские города. М.: изд. МГУ, 1956. 255 с.